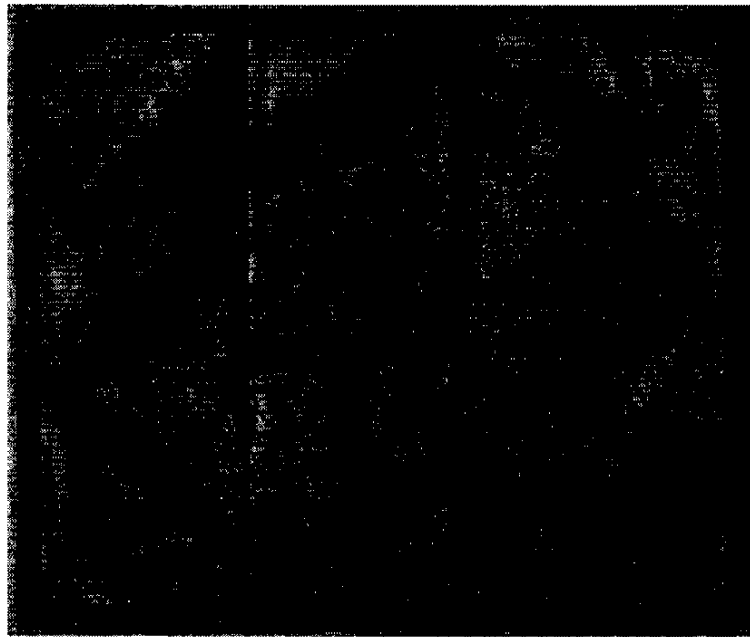


# Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2003

---



Etnisk nationalism och 1700-talets Sverige  
Nationalismens rumsdimension i Norden  
Atos Wirtanen och judarna

# Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

## REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård • Fil.mag. Charlotta Wolff

Ekonom: Fil.kand., merkonom Lars Karhunen

## REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Matti Klinge • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Mikko Majander • Eljas Orrman

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Henrika Tandefelt

CAFE  
Kaffka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser  
Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

## TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF, Historiska institutionen,  
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),  
00014 Helsingfors universitet.  
Telefon 09/618 77 553,  
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på 5 € för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

*Historisk tidskrift för Finland* trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

# Frågan om ”etnisk nationalism”, nationell självbild och 1700-talets Sverige

JOUKO NURMIAINEN

Historiker har redan i några år fört en livlig debatt om nationell identitet och självbild i 1700-talets Sverige. Å ena sidan har debatten bidragit till en bättre förståelse av rikets struktur, som byggde på ståndssamhället. Å andra sidan har det också förekommit rätt så skarpa projiceringar av den så kallade etniska nationalismens teorier på frihetstiden, om ej ännu längre bakåt i tiden.

Nationalismen definieras i allmänhet som en massrörelse som utvecklades till en kraft som förmådde förena eller splittra samhällen under klassamhällets och massmediernas frammarsch på 1800- och 1900-talet. Då nationalismbegreppet definieras enligt Benedict Andersons, Eric Hobsbawms och Ernest Gellners modeller förefaller det att om inte utesluta så åtminstone minska protonationalismens betydelse i stånds- eller privilegiesamhällena. Emellertid torde det inte finnas särskilt många forskare som skulle ifrågasätta dess existens eller den grundläggande betydelse som patriotismen eller de språkliga eller regionala lojaliteterna hade i det tidigmoderna Europa. Hur som helst var begreppet *natio* på den tiden något annat än ett identifikationsobjekt för majoriteten av rikets befolkning eller ideologin bakom en politisk massrörelse.

I allmänhet anses det att detta ideologiska begrepp började utformas först under 1800-talet. Varför skulle Sverige i detta avseende utgöra ett undantag? Och hur är begreppsmässigt mer radikala tolkningar besläktade med mer varsamma eller måttliga analyser, som beskriver 1700-talet med dess egen terminologi?

Den mest framträdande av de radikala forskarna på området är J o n a s N o r d i n. Han slutförde sin mycket extensiva doktorsavhandling *Ett fattigt*

men fritt folk. *Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* år 2000. Hans artikel om den brittiske sociologen Anthony D. Smiths begrepp *ethnie* och om Finlands separata ställning inom det gamla svenska riket är emellertid av ännu större intresse i detta sammanhang. I Finland har den mest synliga företrädaren för dessa åsikter varit Juha Manninen, vars bok *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta* handlar om de intellektuella kretsarna i Åbo och i vilken författaren definierar epokens "nationalism" i enlighet med Smiths teser.<sup>1</sup>

Till den andra, mer moderata typen av forskare hör Peter Hallberg och Torbjörn Eng. Hallbergs doktorsavhandling *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing, and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792* handlar inte om nationalism. Den beskriver det svenska samhället utgående från vissa 1700-talsförfattares i ståndssamhället rotade begreppsvärld. Frågan om rikets struktur och undersåtarnas identitet är dock avgörande för bokens tema. I Engs doktorsavhandling *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte* är Smiths teori desto mer obetydlig som Eng explicit förklarar för läsaren att han inte skriver om etnisk nationalism.<sup>2</sup>

Den begreppsmässiga utgångspunkten hos Harald Gustafsson, från Lund, är rätt liknande. Hans monografi *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* behandlar den svenska statens födelse på 1500-talet. Å ena sidan introducerar han Smiths begrepp *ethnie*, men å andra sidan definierar han nationalismen som ett klart modernt fenomen.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm & Stehag 2000); Jonas Nordin, 'I broderlig samdräkt? Förhållandet Sverige–Finland under 1700-talet och Anthony D. Smiths *ethnie*-begrepp', *Scandia* 64 (2:1998), s. 195–223; Juha Manninen, *Valistus ja kansallinen identiteetti. Aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*, Historiallisia tutkimuksia 210 (Helsinki 2000). Se även Pasi Ihalaenen, 'Varhaismodernien kansallisten identiteettien historiaa kansallisesta ja vertailevasta näkökulmasta', *Historiallinen Aikakauskirja*, 99 (4:2001), s. 412–417.

<sup>2</sup> Peter Hallberg, *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing, and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792* (Stockholm 2003); Torbjörn Eng, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, *Studia Historica Upsaliensia* 201 (Uppsala 2001), se s. 64.

<sup>3</sup> Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och iden-*



Det finns också andra inlägg, såsom *Monika Edgrens* lilla bok *Från rike till nation. Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i Sverige under 1700-talet*. Denna lundensare fokuserar inte på nationalismens teorier, även om hon i viss utsträckning använder Smiths begrepp. Men hon gör det tämligen fritt, och hon förutsätter att 1700-talets Sverige åtminstone på något sätt var nationellt förenhetligt. Utgående från detta kartlägger Edgren den "sociala politiken".<sup>4</sup> En antologi redigerad av *Åsa Karlsson* och *Bo Lindberg*, *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, bidrar till diskussionen genom att undersöka olika specifika kollektiva identiteters uttrycksformer. Av dessa identitetsformer hänger en del mer och andra mindre intimt samman med nationalismen och dess olika begrepp. Rätt ofta är sambandet klarare med rike eller stat, eller med Sveriges geografiska territorium.<sup>5</sup>

### ***Nationalism, begreppet ethnie och Anthony D. Smith***

Den huvudsakliga skillnaden mellan den forskning som framhäver och den som tonar ned den tidiga svenska nationalismens betydelse ligger som ovan visats i inställningen till Anthony D. Smiths teorier. Smiths monografi *The Ethnic Origins of Nations* (1986) innehöll ett nytt begrepp, *ethnie*. Smith använder detta franska ord för folkstam för att beskriva kulturell tillhörighet och identifiering såväl i den moderna som i den förmoderna världen. Denna identifiering baserar sig emellertid inte på språk, utan mera på gemensamma myter, minnen, symboler och värden.<sup>6</sup>

*titeter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541* (Stockholm 2000), s. 29, 300, 305–317.

<sup>4</sup> *Monika Edgren*, *Från rike till nation. Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i Sverige under 1700-talet*, Lagerbringbiblioteket (Lund 2001), s. 33–36.

<sup>5</sup> *Åsa Karlsson & Bo Lindberg* (red.), *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, Opuscula Historica Upsaliensia 27 (Uppsala 2002), se t.ex. *Mikael Ahlunds* artikel 'Det nationella landskapet. Om upptäckten av den svenska naturen i Elias Martins bilder', s. 17–33, *Peter Hallbergs* artikel 'Den läsande nationen: utgivningen och spridningen av Olof Dalins svenska rikshistoria, 1747–1763', s. 71–86 och *Jonas Nordins* artikel 'Om kärleken till fäderneslandet och dess utövning', s. 113–126.

<sup>6</sup> *Anthony D. Smith*, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford 1986), s. 13–16, 27; Smith har utvecklat sina teorier i monografen *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* (London & New York 1998) och i antologin *Myths and Memories of the Nation* (Oxford 1999). Liknande försök att klassificera förmoderna "natio-

Gemensamt för Smiths alla arbeten är en tendens att skapa en motsägelse mellan en s.k. "primordialistisk" eller ursprunglig uppfattning om "eviga" nationer, och en modernistisk uppfattning om nationalismens historiska nyhet. Den i etniciteten förankrade "primordialismen", som stöds av vissa antropologer, byggs kring gemensamma boplatser och ett slags tidlöst tillhörande. Det modernistiska synsättet har sina rötter i Tönnies sociologi, där gemenskapernas gamla värld särskiljs från den nya, samhällliga världen. Övergången från ståndssamhälle till klassamhälle innebar att de samhälligheter som baserade sig på ståndslöjaliteter och inte på territorier blev problematiska och ersattes av nationella projekt som byggde på territorier och språk.<sup>7</sup> För att uttrycka det kort kan vi citera Ernest Gellners definition av nationalismen: "Nationalismen är i första hand en politisk princip, vilket innebär att den politiska och den nationella enheten bör vara kongruenta."<sup>8</sup> På detta sätt utvecklades nationalismen i 1800-talets Europa efter franska revolutionen, då massmediernas och folkspråkens frammarsch tillät utvecklingen av grundläggande lojaliteter mellan landsmän som inte hade något annat gemensamt än språk, hemland och kanske några kulturella principer.<sup>9</sup>

Denna modernistiska nationalism har ofta setts som ett östligt fenomen. Tidigare mångkulturella riken såsom Österrike-Ungern, det ottomanska imperiet och Ryssland splittrades, medan nya nationalstater såsom Italien, Tyskland och flera östeuropeiska länder uppstod. Den västliga versionen är annorlunda. I Västeuropa har territorialstaterna mer eller mindre behållit sina

nella" kulturella drag finns även hos andra författare. Särskilt intressant är i detta avseende Orest Ranum (ed.), *National Consciousness, History and Political Culture in Early-Modern Europe* (Baltimore & London 1975). Det är en antologi om "nationellt" medvetande i 1500–1700-talets Europa, särskilt Italien, Frankrike, Tyskland, England, Ryssland och Spanien. Anmärkningsvärt är kapitlet om Spanien, skrivet av Helmut Koenigsberger, s. 169–172, eftersom där finns en lista över nio kulturella drag som kan användas i forskningen om "nationalismen" i det dåtida Spanien.

<sup>7</sup> Smith, *Myths and Memories of the Nation*, s. 5–11.

<sup>8</sup> "Nationalism is primarily a political principle, which holds that the political and the national unit should be congruent." Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983), s. 1.

<sup>9</sup> Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, Revised and extended edition (London 1991), se kapitel 2 och 3; angående dateringen av processen se Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality* (Cambridge 1990), kapitel 1; jfr också Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 18–24, 442–454.

gränser sedan 1700-talet. Gamla riken har utgjort den grund på vilken nya nationalstater utvecklats, dock med en annorlunda inre sammanhållning än tidigare riken. Förenklat är staterna i väster äldre än nationerna, medan situationen ofta är den motsatta i centrala och östra Europa. På denna basis kan det hävdas att många av de nutida separatiströrelserna i väster ideologiskt ligger närmare 1800-talets östliga nationalism än sina egna västliga föregångare på 1800-talet.<sup>10</sup>

En närmare undersökning av västerländska exempel är nödvändig för att avslöja skillnaderna mellan förmoderna och moderna stater. Det är lätt att inse att det finns olika argument när det gäller förändringens kronologi. Ifall de "moderna" nationerna föddes ur tidigare statsbildningar och regimer är det bara naturligt att finna "förmoderna" rötter i dem. Detta ställer en fråga till anhängarna av makrohistoriska teorier: När är en långsam kvantitativ förändring tillräckligt stor för att också vara kvalitativ? Ur denna synvinkel är frågan inte huruvida några etniska drag fanns eller inte fanns redan på 1700-talet, utan vad som är det bäst lämpade sättet att beskriva majoritetens identitet i de västeuropeiska staterna.

Sverige utgör ett naturligt exempel. Det svenska frihetstida samhället karakteriserades för det första av ståndindelningen i adelsstånd och tre oadliga stånd, d.v.s. prästerskap, borgare och bönder. Därtill fanns det en omfattande grupp ofrälse ståndspersoner och en landsbygdsbefolkning utan officiell bondestatus. För det andra är det möjligt att se hemtrakten eller hemprovinsen som en grund för identifikation, åtminstone i rikets större territoriella enheter. Invånarna i en särskild provins kunde i riksförvaltningen ha gemensamma intressen över ståndsgrensarna. För det tredje är det möjligt att urskilja en politisk lojalitetsnivå, baserad på partiuppdelningen i hattar och mössor, mellan vilka de största skillnaderna var handels- och utrikespolitiska, gällande t.ex. vilka länder Sverige borde alliera sig med.

I detta avseende karakteriserades det frihetstida Sverige av sammanfallande och tvärgående, till och med motstridiga lojaliteter. Ur den etniska nationalismens perspektiv har tendensen varit att förringa ständernas betydelse. De har setts som föråldrade element i samhället, irrelevanta för etniciteten och relevanta endast i vardaglig politik. Det samma kan med desto starkare skäl

<sup>10</sup> Även Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 138–144 skiljer på västlig "territorialism" och östlig "eticitet"; för en modell med betydligt flera nyanser se Gellner, s. 88–101.

också sägas om partierna. Uttrycken för regionala identiteter, såsom de framträder i några kommentarer från 1700-talet, har i sin tur använts för att lyfta fram etnisk nationalism.

Detta är vad Jonas Nordin och Juha Manninen gör då de talar om 1700-talets Finland. I sin artikel i *Scandia* förklarar Nordin Smiths resonemang, där *ethnie* definieras som en mänsklig population vilken både av sina medlemmar och av utomstående kan karakteriseras genom följande attribut:

- 1) ett identifierande namn eller emblem
- 2) en *myt* om ett gemensamt ursprung
- 3) gemensamma historiska minnen och traditioner
- 4) ett eller flera gemensamma kulturdrag
- 5) ett samband med ett historiskt territorium eller 'hemland'
- 6) en känsla av solidaritet, åtminstone inom eliterna.<sup>11</sup>

Nordins slutsats är att Finland utgående från Smiths definition var ett *ethnie* på den tiden. Två år efter Nordin gjorde även Manninen en mycket liknande syntes med samma citat av Smith, utan att nämna Nordin. Manninen försöker dock övertyga sin publik om att Smiths definition uppfylls enbart genom att konstatera att saken förhåller sig på detta sätt. Medan Manninens monografi förlitar sig på auktoritet är det med andra ord mera givande att läsa Nordins mycket argumentativa text mer noggrant. Nordin skriver för det mesta utgående såväl från lärdomshistorien som från de stora händelsernas historia (krig och fredsslut). Smiths lista prövas, och punkterna 1, 2 och 4 bestyrks med några lärda citat från 1700-talet, t.ex. ur Samuel Pufendorfs verk. Punkt tre, gemensamma minnen, kopplas samman med de ryska invasionerna och eventuella ockupationerna av Finland. Punkt fem avfärdas i Nordins text med omnämmandet att Finland, som "erövrats" av svenskarna och där folk fortfarande talade finska i inlandet, var ett uppenbart historiskt "hemland", medan punkt sex, elitens solidaritet med ofrälset, får sin definition från Aurorasällskapet i Åbo och Henrik Gabriel Porthans intresse för folkkultur.<sup>12</sup>

Sålunda kan det konstateras att de flesta av Smiths villkor uppfylls, åtmins-

<sup>11</sup> Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 22–31; Smith, *Myths and Memories of the Nation*, s. 12–13; Nordin, 'I broderlig samdräkt?', s. 197; Manninen, s. 209; se även Gustafsson, s. 305.

<sup>12</sup> Nordin, 'I broderlig samdräkt?', s. 199–206; Manninen, s. 207–213, se även Manninens separata tolkning av Aurorasällskapet, s. 152–206.

tone då de granskas på Nordins analysnivå, d.v.s. den tryckta kulturen. Så mycket kan sägas, även om Nordin inte alltid visar att villkoren uppfylls både av finnarna och de utomstående, vilket enligt Smith är ett mycket viktigt kriterium för ett *ethnie*, såsom ovan nämnts. Beträffande den femte punkten på Smiths lista definierar Nordin också det finska "hemlandet" genom det finska språket utan att notera att Smith förnekar språkens kulturellt lojalitetsskapande betydelse.<sup>13</sup>

Trots dessa problem kan vi dock anta att Nordins huvudsakliga argument är giltigt: *utgående från Smiths definition* kan 1700-talets Finland betraktas som ett *ethnie*. På denna basis går Nordin vidare, men olyckligtvis i en problematisk riktning. Han förklarar att en av Finlands ledande historiker, *Matti Klinge*, har fel då denne definierar 1700-talets Finland som en ännu inte separat nation, eftersom det på den tiden ännu inte fanns några skilda nationalstatstendenser inom dess territorium.<sup>14</sup> För det första märker inte Nordin att hans egen definition av nationen är en annan än Klinges: även om Nordin inte bryr sig om nationalstatssträvanden berättigar det honom inte att förneka Klinges rätt att betona just denna specifika aspekt. För det andra använder Nordin själv några sidor längre fram ett argument som sammanbinder nationalstatsgränser och nationella känslor.<sup>15</sup> Läsaren kan bara dra slutsatsen att Sveriges och Finlands administrativa enhet enligt Nordin inte alls bidrog till att skapa någon gemensam nationalism under den gustavianska tiden, men att splittrandet av denna statsenhet år 1809 omedelbart duger som bevis på separata nationalismer. Härmed verkar inte statsgränser och etnisk nationalism att ha någonting att göra med varandra om gränslinjerna bryter mot etniciteten, medan situationen är den motsatta ifall statsenheterna och etniciteten råkar sammanfalla.

Nordins sätt att använda Smiths begrepp kan ses som godtagbart om det bedöms utgående från denna specifika teori, men förblir mycket sårbart för kritik utifrån. Detta torde vara mer eller mindre oundvikligt, eftersom Smiths begrepp *ethnie* är en socialvetenskaplig konstruktion utan direkt motsvarighet i det förflutna, i detta fall 1700-talets Sverige. Med andra ord kan

<sup>13</sup> N o r d i n, 'I broderlig samdräkt?', s. 202; S m i t h, *The Ethnic Origins of Nations*, s. 27. Nordin verkar betona någon form av regional kontrast mellan svenskt och finskt, en tanke som jag inte kan dela, emedan den grovt förenklar och förvränger bilden av 1700-talets samhällsstruktur.

<sup>14</sup> N o r d i n, 'I broderlig samdräkt?', s. 209.

<sup>15</sup> *Ibid.*, s. 215.

Sverige definieras som antingen etniskt splittrat eller etniskt förenat enbart genom att definitionen ändras. Detta ridande på orden avviker från historieforskningens viktigaste regel: vi borde alltid försöka förstå det förflutna på dess egna villkor. En begreppshistoriker skulle kunna säga att allting går ut på att vara känslig för betydelsens relativitet och att undvika onödiga begrepp, enligt principen om Ockhams rakblad.

Det torde dock vara ganska klart att Smiths etniska nationalism inte är ett lämpligt standardverktyg för att beskriva förmoderna nationella eller riksomfattande lojaliteter. De problem som Nordin ser i Klinges tolkningar är karakteristiska för detta. Om etnisk nationalism inte är intimt förenad med 1700-talets (national-)statsstrukturer och om förenande band finns på 1800-talet, bör vi dra slutsatsen att det skett en kvalitativ förändring i begreppet. Etnicitet och etnisk nationalism håller tydligen på att bli något slags metabegrepp som kombinerar både moderna och förmoderna former av gemenskap och lojalitet, förvandlade från den ena formen till den andra precis då den moderna nationalismen uppstod, d.v.s. i slutet på 1700-talet och i början av 1800-talet. Emellertid kan det hända att nya tidens historiker inte har så stor användning för ett sådant metabegrepp, emedan anakronismer såsom nationalism eller etnicitet är ganska onödiga lån då lämpliga begrepp står att finnas i tidens eget språk. För 1700-talets del är det viktigaste av dem patriotismen.

### *Historien om kärleken till fäderneslandet*

Begreppet patriotism har stimulerat till omfattande diskussioner under flera århundraden. Dess rötter kan härledas till den klassiska antiken, och under upplysningstiden förknippades det på olika sätt med medborgarnas eller undersåtarnas tillhörighetskänslor i olika länder och inbördes lojala grupper. Föremålet för de patriotiska känslorna kunde vara en födelsestrakt, ett hemland, en regent, eller rentav en universell europeisk gemenskap (jfr den europeiska adelskulturen, eller *la république des lettres*). Den huvudsakliga skillnaden mellan patriotism and nationalism var att identifieringen inte ännu fungerade endimensionellt eller uteslutande.

Maurizio Viroli, italiensk idéhistoriker och professor i politisk filosofi i Princeton, skriver i sin bok *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism* att föremålet för patriotisk identifiering inte var (eller är) en homogen nationell folkmassa, utan ett system bestående av politiska institutioner som skapar fördelar för alla som är delaktiga av systemet och uppskat-

tar det.<sup>16</sup> I denna bemärkelse är patriotismen eller kärleken till fäderneslandet en mycket republikansk tanke. Dess grund är de offentliga ärendena och angelägenheterna, d.v.s. *res publica*, och sålunda står begreppet i centrum för politiken och de politiska dygderna. Viroli citerar först Cicero och sedan Augustinus *De civitate Dei*, som förenar *patria* och det allmänna bästa med den tusenåriga kristna filosofin: "*Rem publicam, id est rem populi, rem patriae, rem communem*"; "De offentliga ärendena är folkets, fäderneslandets och gemenskapens ärenden". Sålunda tillhör den klassiska patriotismen arvet från den romerska statsfilosofin. Denna tradition fortsatte att utvecklas både i renässansens Italien och i det tidigmoderna England, där begreppet fortfarande hängde klart samman med idén om republikanskt styre.<sup>17</sup>

De patriotiska idéerna på 1700-talet kännetecknades inte enbart av klassiska modeller utan även av teorier om samhällsfördrag och naturrätt.<sup>18</sup> Vid mitten av seklet definierade både Montesquieu och Voltaire begreppet utgående från dessa på rätt liknande sätt. För Montesquieu var patriotismen en politisk dygd som kunde härledas till antiken och som grundade sig på förpliktelser gentemot fosterlandet och det allmänna bästa. Denna typ av dygd var särdeles nödvändig ifall staten var svag, men de bästa förutsättningarna för dess utveckling fanns i en sådan stat där även regenten var bunden av lagen och där de medborgerliga friheterna respekterades. För Voltaire hade patriotismen samband med tidens kosmopolitiska filosofi, och därför såg han patriotismen som ett universellt fenomen: *patria* byggde på lagar, friheter och självständigt styre, och begreppet hade ingenting att göra med lokala kulturer, språk eller etniska särdrag. Dessa specifika motsatser till kosmopolitism förknippade Voltaire med känslomässiga passioner såsom äregirighet, medan patriotismen innebar en rationell kärlek till den upplysta staten, oavsett statskicket. Viroli betonar moderniteten i detta tankesätt som tillät världsmedborgarna att leva lyckliga och framgångsrika i det land de själv önskade. Sålunda lösgjordes patriotismen delvis från sitt republikanska arv och blev möjlig även i monarkier och på bredare horisonter än enskilda stater. Detta

<sup>16</sup> Maurizio Viroli, *For Love of Country. An Essay on Patriotism and Nationalism* (Oxford 1995), s. 1.

<sup>17</sup> Viroli, s. 18–20, *passim*. Angående patriotismen och 1700-talets England se även Pasi Ihalainen, 'Vapaasyntyisten brittien protestanttinen kansakunta. Englantilainen ja brittiläinen identiteetti uuden ajan alussa', Pasi Ihalainen (toim.), *Britannia. Saarivaltakunnan Eurooppa-suhteiden historia* (Jyväskylä 2002), s. 103–106.

<sup>18</sup> Se t.ex. Viroli, s. 95.

innebar dock ej att det inte samtidigt skulle ha pågått ingående diskussioner om motsägelsen mellan absolutism och patriotism.<sup>19</sup>

Sålunda blev 1700-talets patriotiska retorik ett sätt att motstå despotism och tyranni och försvara det allmänna bästa och lagens överhöghet, oberoende av statsskicket. Gustaf III:s retorik efter statskuppen 1772 är ett gott exempel på detta. Så som Peter Hallberg förklarar inledde kungen ett legitimeringsprojekt med ett mycket subjektivt budskap: den upplyste konungen tog Sverige under sitt eget oegennyttiga beskydd och räddade landet undan de korrumperade frihetstida partiernas tyranni.<sup>20</sup>

Med andra ord var det mest grundläggande i upplysningslitteraturen fortfarande att den sanna patriotens tillgivenhet gällde staten, inte dess invånare. I enlighet med Jean-Jacques Rousseaus modell, där den dygdiga antiken skilde sig från den fördärvade moderniteten, upptogs dock även den ömsesidiga kärleken till landsmännen som ett tema i denna diskussion. Rousseau, kanske Europas mest berömda samhällsfilosof under senare hälften av 1700-talet, bidrog till att förändra upplysningens rationalistiska världsuppfattning. Han betonade styrkan i de patriotiska känslorna, som sammanband landsmännen, och lät dessa dygder bero på förnuftiga lagar och rättvist styre, emedan det bara var naturligt för undersåtarna i en tyranni att försumma sina patriotiska skyldigheter. Trots att Rousseaus åsikter ännu vunnit genklang bara hos en minoritet och trots att den kosmopolitiska "universalismen" dominerade höll föremålet för den patriotiska kärleken på att förändras. För den stora tyska romantikern Herder förutsatte kärleken till fäderneslandet (*Vaterland*) ett rättfärdigt styre och någon form av andlig och språklig gemenskap. För att citera Viroli var "republikanernas" fädernesland en mo-

<sup>19</sup> Viroli, s. 72–78; angående kosmopolitismen och de lärdas republik, se även Willem Frijhoff, 'Conceptual History, Social History and Cultural History: the Test of "Cosmopolitanism"', Iain Hampsher-Monk, Karin Tilmans & Frank van Vree (eds), *The History of Concepts. Comparative Perspectives* (Amsterdam 1998), s. 106–110; Willem Frijhoff, 'Cosmopolitisme', Vincenzo Ferrone & Daniel Roche (dir.), *Le Monde des Lumières* (Paris 1999), s. 32. Angående Montesquieu, Voltaire och problemet beträffande frihet och patriotism i Frankrike i mitten av 1700-talet, se även Joseph H. Shennan, 'The Rise of Patriotism in 18<sup>th</sup>-Century Europe', *History of European Ideas* 13 (6:1991), s. 698–700; referens till Shennan även i Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 336–337, som behandlar friheten och medborgarsamhället. Nordin utvecklar inte Shennans, än mindre Voltaires, argument om hur patriotiska känslor kan vara universella.

<sup>20</sup> Hallberg, *Ages of Liberty*, s. 270–278.



ralisk och politisk institution, medan Herders nation var en kulturell skapelse.<sup>21</sup>

På detta sätt lades den intellektuella grunden för massrörelsenationalismen, och fastän patriotismen i sin republikanska tappning har fortlevt i en eller en annan form både i Europa och i Förenta staterna, har det varit de kosmopolitiska lojaliteternas (gentemot dygdiga och rättfärdiga regeringar) öde att uppblandas med nationalismens starkt känslomässiga språk.

### ***Ett separat, etniskt Finland som en del av det patriotiska Sverige?***

I 1700-talets Sverige, Europas nordligaste utpost, verkade inte den rousseauanska, för att inte tala om den herderianska ideologin, att ha varit den mest utbredda. Både den enväldige Gustaf III och oppositionen mot honom definierade sig själva som patrioter. Det samma gällde de tidiga frihetstida partipolitikerna, som talade högre om det gemensamma bästa än om enskilda fördelar. Det samma gällde också moderata riksdagsmän på 1760-talet, vilka argumenterade mot parti- och ståndssplittning. De svenska fysiokraterna i sin tur grundade år 1767 *Patriotiska sällskapet*, som Gustaf III år 1772 tog under sitt beskydd.<sup>22</sup> En god generalisering av begreppet ges av Monika Edgren, som förklarar de patriotiska ståndpunkterna i Pehr Adrian Gadds text *Kärleken till fäderneslandet*: dess föremål var födelsetrakten och hemlandet, och det var en frivillig känsla och en produkt av frihet. Begreppet patriotism i Montesquieus och Voltaires rationalistiska version framträdde alltså på många, rentav sinsemellan motstridiga sätt i den svenska offentliga debatten; exempelvis lutherdomen kan ses som en viktig retorisk figur. Det finns dock ett

<sup>21</sup> Violi, s. 78–94, 115–124; se även Marc Belissa, *Fraternité universelle et intérêt national (1713–1795). Les cosmopolitiques du droit des gens* (Paris 1998), s. 55, 61, som hänvisar till olika tolkningar av kosmopolitisk och patriotism i Montesquieus och Rousseaus verk. Det bör här understrykas att upplysningen inte definierade dessa begrepp som "internationella" och "nationella".

<sup>22</sup> Se Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 328–342; Bo Hammarlund, *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727* (Stockholm 1985), s. 31; Staffan Högborg, *Kungl. Patriotiska sällskapets historia. Med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden* (Stockholm 1961), s. 9–40; se även Charlotta Wolff, 'Carl Fredrik Scheffers brevväxling med franska fysiokrater', *HTF* 88 (2:2003), s. 193–194, 198–199; Pasi Ihala, 'Lutherska drag i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden. En begreppsanalytisk undersökning av fyra riksdagspredikningar', Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm 2003), s. 89–93.

gemensamt drag i alla dessa diskurser: de är genuina 1700-talsuppfattningar om hur en sann patriot kunde gagna Sverige.<sup>23</sup>

Detta är situationen som ligger bakom Jonas Nordins kommentar att patriotismens teori och innehåll inte var den svenska dagspolitikens huvudtema och att begreppets retoriska värde var av större vikt än själva innebörden. Nordin hävdar vidare att det inte är möjligt att definiera 1700-talets patriotism som en modern samhällsideologi. Detta är förvisso mer eller mindre ovedersägligt, men det är ändå värt att fråga sig varför Nordin använder begreppet endast för att beskriva uppkomsten av medborgarsamhället och de medborgerliga friheterna.<sup>24</sup> Det finns naturligtvis både historiska och filosofiska kopplingar mellan patriotismen, dess republikanska bakgrund och 1700-talets diskurs angående både de medborgerliga friheterna och ståndsprivilegierna. Om Nordin verkligen hade velat analysera svenska självbilder och identiteter, hur de förändrades och utvecklades, skulle det ha varit extremt viktigt att genomgående undersöka den patriotiska kärleken och dess gränser och definitioner ur också andra synvinklar. Särskilt ett regionalt perspektiv kunde ha varit fruktbart, eftersom Nordin också nu i sitt huvudkapitel om samhället visar att han äger förmågan att begreppsmässigt särskilja olika svenska former av patriotism, från det lokala till det nationella planet och till och med på ett internationellt eller kosmopolitiskt idéplan.<sup>25</sup>

På sådana grunder skulle det ha varit lätt att kommentera även de eventuella förändringarna i nationsretoriken på 1700-talet, vilket Monika Edgren gör. Enligt henne var den egentliga innebörden i det svenska ordet *nation* vid slutet av seklet fortfarande rumsmässigt mycket begränsad, medan uppfattningen om den nationella nyttan samtidigt började omfatta både rikets och dess invånares intressen, olikt begreppet *patria* som normalt uteslöt folket.

<sup>23</sup> Edgren, s. 130–134. Angående patriotism and kosmopolitism i Norden, se även en dansk tolkning i Ole Feldbæk, 'Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet', Ole Feldbæk (red.), *Dansk identitetshistorie, del 1. Fædreland og modersmål 1536–1789* (København 1991), s. 130–140; jfr Högborg, s. 17. Den internationella kontexten samt kyrkans och prästerskapets roll för definierandet av det svenska *patria* eller nationen betonas också av Pasi Ihalaainen, 'The Concepts of Fatherland and Nation in Swedish State Sermons from the Late Age of Absolutism to the Accession of Gustavus III', *Scandinavian Journal of History* 28 (1:2003), s. 39–44.

<sup>24</sup> Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, särskilt s. 336–337, 418–419, och hela sjätte kapitlet, s. 328–428.

<sup>25</sup> *Ibid.*, s. 338–350, särskilt s. 342–344.

Enligt Edgren var de etniska eller kulturella frågorna inte väsentliga i denna diskurs, emedan det mest angelägna i rikspolitiken var befolkningens tillväxt, i den pragmatiska svenska upplysningens anda. Härmed kan Edgren dra slutsatsen att det inte var någon större skillnad mellan begreppen *natio* och *patria*.<sup>26</sup>

Nordin i sin tur väljer att inte analysera patriotismen då han i sin bok skriver om de inre skillnaderna i Sverige och om Finlands "kulturella särart". Detta utlämnar förståelsen av finskheten åt etnicitetsteorier och några slumpmässiga citat ur lärda skrifter och sekundära källor. I början av sitt huvudavsnitt om Finland samlar Nordin framför allt små citat ur den svenska överhetens administrativa texter för att bevisa att storhertigdömet Finlands eller överlag Finlands status var oklar inom riket. Han drar slutsatsen att det trots avsaknaden av skillnader på konstitutionell nivå ändå fanns en mental gräns inom Sverige, genom Bottniska viken och Ålands hav, en gräns som delade riket i två delar av vilka den östra försumrades av centralförvaltningen.<sup>27</sup> Med en sådan argumentering verkar Nordin vilja bevisa att Finland på 1700-talet var mer separat än någon annan större region under svenskt styre, även om han inte behandlar eller definierar någon sådan region. Finland särskiljs emellertid genom sina historiska namn och sin speciella kultur, medan det är svårt att isolera Finland som en separat enhet på basis av statsrättsliga akter från 1700-talet, såsom Torbjörn Eng påvisat.<sup>28</sup> Nordin talar också om språkgränsens tvetydighet och om svårigheten att definiera gränsen mellan "Finland" och "Sverige" i Lappland, och därefter sammanfattar han med en truism: det är inte lätt att definiera förmoderna regionala enheter distinkt och entydigt.<sup>29</sup>

Det står också klart att det inte finns något entydigt sätt att definiera vem som är finne och vem som inte är det. Detta ger Nordin en orsak att undersöka det svenska respektive det finska språkets administrativa ställning. Det

<sup>26</sup> Edgren, s. 153–163, 167–170.

<sup>27</sup> Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 267–271; Nordin är försiktig nog att *inte nämna* att finska ståndspersoner skulle komma att välja mellan Sverige och Ryssland p.g.a. militärpolitiska osaker; detta är Gunnar Artéus tolkning i essän 'Realism, patriotism, moral? Den finska samhällseliten mellan Sverige och Ryssland 1713–1809', Tapani Suominen & Anders Björnsson (red.), *Det hotade landet och det skyddade. Sverige och Finland från 1500-talet till våra dagar. Historiska och säkerhetspolitiska betraktelser* (Stockholm 1999), s. 113–120.

<sup>28</sup> Eng, s. 291–296.

<sup>29</sup> Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 272–281.

sena 1730-talets politiska diskussioner angående stärkandet av finnarnas ställning och inrättandet av ett generalguvernörskap i Finland tolkas som argument för påståendet om en finsk särart.<sup>30</sup> Då Nordin mer allmänt skriver om de finsktalandes sociala ställning och ambitioner på statsnivå nöjer han sig emellertid med att referera äldre finsk forskning, skriven under den ideologiskt känsligaste fasen av 1900-talets nationalstatsprojekt i Finland. Det största problemet med denna litteratur är inte dess ovetenskapliga hållning. Tvärtom är dessa böcker ofta skrivna av forskare som var mycket förtrogna med sina primärkällor. Det är trots allt lätt att notera vissa tendentiösa element i denna äldre forskning, och tyvärr har detta lämnat spår även i Nordins bok.

Ett exempel på detta är hans kapitel om tendenserna till "försvenskning" (*sic!*). Han inleder med att samla diverse bevis för att de finsktalade i många fall var tvungna att använda svenska, varefter han fortsätter med ett citat av Einar W. Juvva, som hävdar att det på 1700-talet var en nödvändighet för varje finsktalande som ville klättra uppåt i ståndssamhället att skaffa sig vissa färdigheter i svenska. Detta äger för all del sin riktighet i en riksdal där bönderna talade finska eller svenska, borgarna svenska och tyska, och adeln svenska, franska eller tyska. Nordin går emellertid ännu längre och drar slutsatsen att det svenska språkets ställning som riksspråk var så stark att till och med franskan, vilken "som statusmarkör kunde [...] ha betydelse i vissa sociala sammanhang", inte alls hade någon användning på den politiska scenen.<sup>31</sup>

Nordins argument är besynnerligt och leder oss till att fråga huruvida Nordin menar att det fanns en tendens eller praxis att diskriminera varje undersåte som talade något annat språk än svenska. Men vem kunde diskriminera den högsta aristokratin, som använde franska även i sin politiska korrespondens, särskilt om och då denna aristokrati innehade makten? Om Nordin hade använt nyare sekundära källor än böcker från 1930-talet eller ännu hellre primärkällor från 1700-talet också för denna del av sitt resonemang skulle hans tolkning sannolikt ha varit en annan. Den skulle inte ha behövt innehålla en anakronistisk och kontrafaktuell tendens att definiera hela den svenska befolkningens majoritetsspråk, d.v.s. svenska (ett också i Finland mycket framträdande språk) som det enda acceptabla i riket.

<sup>30</sup> *Ibid.*, s. 281–291.

<sup>31</sup> *Ibid.*, s. 295–300, angående franskan se s. 300, jfr även Nordins egen syn på den nationalistiska tendensen i äldre finsk historiografi, s. 323–325.

Efter dessa tämligen misslyckade skisser fortsätter Nordin med en analys av Finlands politiska ställning inom riket. I detta skede erkänner han att regionerna på andra sidan havet, d.v.s. Finland och Pommern, var viktiga för kronan, emedan det var klart att rikets status i den europeiska maktbalansen berodde på förmågan att bevara dem. Denna förmåga sattes på prov ett par gånger under 1700-talet, och Finland ockuperades två gånger av ryssarna under första hälften av samma århundrade. Det var under den andra ryska ockupationen som kejsarinnan Elisabet undertecknade ett propagandamaniifest som för första gången innehöll idén om ett självständigt Finland. I sin bok kopplar Nordin samman Elisabets krigstida förslag, de efterkrigstida spekulatioerna om ryskvänlighet vid akademien i Åbo, de finska riksdagsmännens gemensamma krav på skadeersättning, samt utnämmandet av en generalguvernör i Finland, vilket slutligen beviljades efter hattarnas krig.<sup>32</sup> Återhämtningen efter det misslyckade kriget var svår, och pragmatiska regionalpolitiska uttalanden gjordes både på lokal och central beslutsnivå. Det kan vara intressant att fråga sig i vilken utsträckning allt detta skedde på 1740-talet för att utveckla Finland som en separat kulturell eller – låt gå – etnisk enhet, ett eget *patria*, och i vilken utsträckning det nya betonandet av de finländska angelägenheterna endast var ett försök att reparera de skador som ryssarna (genom ockupationen och de territoriella förlusterna) åsamkat det gemensamma svenska *patria*. Med tanke på de patriotiska dygderna kunde motivet ha varit någondera av dessa eller rentav båda två, och för att förstå situationen borde vi inte analysera enbart de mest berömda riksdagsbesluten utan också en mångfald andra suppliker och initiativ från finnarna och jämföra deras innehåll och retorik med liknande material från andra delar av riket.<sup>33</sup>

Frågan om patriotismens olika former och nivåer kan dock angripas även på andra sätt. Ett exempel på detta finns i Juha Manninens bok. Hans Åbo-centrerade analys innehåller också några intressanta kommentarer angående det svenska samhället från 1770- till 1780-talet. Genom att referera några aka-

<sup>32</sup> *Ibid.*, s. 303–313.

<sup>33</sup> Mitt eget forskningsprojekt om de svenska småstadsborgarna i de perifera delarna av riket har utgått från detta. Några preliminära resultat angående lokala ekonomiska motiv bakom politisk aktivitet på statsnivå i J o u k o N u r m i a i n e n, 'Gemensamma privilegier för ett odalstånd. Alexander Keplerus som borgmästare och samhällstänkare', Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm 2003), s. 171–190.

demiprofessorers (särskilt Porthans) åsikter om sitt fädernesland, Gustaf III:s revolution och det svenska statskicket, visar Manninen i själva verket hur dessa personer, som han kallar det finska *ethniets* förkämpar, samtidigt var mycket patriotiska svenskar. Då han försöker utröna hur 1700-talets egna lärda såg det finska språkets framtid stöder sig Manninen på några forskares motsägelsefulla åsikter.<sup>34</sup> Det faktum att det inte finns någon konsensus om detta inom forskningen kan också ses som ett symptom på hur faktuellt relativa tidens språkliga lojaliteter var. Intresset för folkkultur och hemtrakt, i kombination med en aggressiv inställning gentemot alla tänkbara stämplingar mot Sverige är också tecken på patriotiska dygder såsom dessa definierades under upplysningstiden. Manninen skriver rentav att Porthan, som var övertygad om principen att lagarna också band regenterna, intog en minst sagt tvetydig hållning gentemot Gustaf III:s kungliga revolution och en öppet fientlig inställning till Gustaf Mauritz Armfelts landsförräderi, för att inte tala om dennes spekulationer angående Finlands förhållande till Ryssland.<sup>35</sup>

Manninen väljer emellertid att inte vidare utveckla detta tema om patriotismen, fastän det ur ett idéhistoriskt perspektiv skulle ha varit mycket intressant. Istället går han vidare och diskuterar etnicitet utgående från det finska språket och därefter utgående från ett nationsperspektiv. Han levererar en tämligen utförlig sammanfattning av Porthans åsikter om hur nyttigt det var att lära sig svenska frivilligt och hur det var de fria medborgarnas rätt att välja de språk de själva använde. Den enda oklara frågan är varför Manninen måste prata om "en avvikande etnisk gemenskaps rättigheter" när han talar om individuella, fria medborgares språk.<sup>36</sup> Han närapå märker detta själv då han säger att Porthans argumentering särskilt gällde jämlikheten mellan individer och till och med mänskliga rättigheter, med vilka det förefaller svårt att förena idén om inre gränser och privilegier inom det odelade riket.

Manninens resonemang om nationalism innehåller liknande svårigheter. Hans slutsats är att Porthans finska "protonationalism" grundade sig på den västerländska traditionen där staterna var tvungna att följa lagen, samtidigt som detta tänkesätt tillät etniska skillnader inom riket, vilka grundade sig på t.ex. språket och den historiska föreställningen om det finska folkets gemensamma ursprung. Med andra ord definierar Manninen åter Porthan som en

<sup>34</sup> Manninen, s. 213–215.

<sup>35</sup> *Ibid.*, s. 216–226.

<sup>36</sup> *Ibid.*, s. 226–234.

svensk patriot som inte förenade de "nationella" (kulturella) skillnaderna med några som helst 1800-talstypiska nationalstatsprojekt. Manninen, som då och då själv inser att Porthans begrepp *natio* i en modern kontext skulle uttryckas med ordet 'folket', förfaller till att tjata om etnisk nationalism. Han kritiserar Tuija Pulkkinen för att hon definierar nationalismen utgående från Gellners idé att nationer och nationalstater bör sammanfalla i nationalismen.<sup>37</sup> Detta är samma onödiga missförstånd som redan kommenterats ovan angående Jonas Nordin och Matti Klinge. Missförståndet skulle inte ens uppstå om det inte var tal om förmoderna nationalstater sammansatta av flera nationer, utan om multikulturella riken med ett eller flera folk.

För Nordin, Manninen och andra författare som skriver om den etniska eller "nationella" diversiteten verkar frågan om regional (eller rentav internationell) politisk kultur att vara sekundär i förhållande till riksomfattande angelägenheter, fastän 1700-talets människor rätt ofta uppfattade situationen tvärtom. När huvudstadsperspektivet överbetonas och etnisk-kulturella regionala enheter tas för givna belastas den historiska tolkningen av underliga spänningar mellan "nationalstatsprojekten" och de "nationella minoriteternas" rättigheter och skyldigheter. "Nationalstatsbyggets" terminologi, liksom exemplet på "försvenskning" ovan skulle högst sannolikt ha förefallit mycket främmande för 1700-talets människor, för dessa betraktade sina språk och sina hemtrakter som enbart mindre delar av sin självbild. Detta är uppenbart till och med för Nordin, som medger att samma territorier som han försöker separera från varandra nationellt i själva verket hade många gemensamma kulturella drag. Det *fattiga men fria folket* bestod av hederliga, laglydiga, arbetsamma och anspråkslösa lutheraner på vilken sida om Bottniska viken man än befann sig.<sup>38</sup>

### ***Till den begreppsmässiga klarhetens försvar***

Försöken att tillämpa begreppet *ethnie* eller den etniska nationalismen på 1700-talet förefaller mer eller mindre onödiga eller rentav vilseledande ifall avsikten är att förstå hur folk upplevde sina lojaliteter. Ett begrepp som beto-

<sup>37</sup> *Ibid.*, om Pulkkinen s. 207, om Porthans *natio* s. 237, se även s. 237–242.

<sup>38</sup> Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, särskilt s. 262–266; angående begreppet patriotism och hur det kan användas istället för nationalism för att tolka svensk historia, se även Gustafsson, s. 300–305, 317–320.

nar det ohistoriska, "tidlösa" annorlundaskapet tenderar att skyla över andra uppfattningar om patriotiska känslor gentemot icke-nationella statliga strukturer. Ändå skrev 1700-talets författare själva om dessa känslor, och de avsåg inte enbart medborgerliga friheter eller republiker, utan också sunt styre, fosterland eller mänskliga dygder överlag.

Dessutom är Anthony D. Smiths *ethnie*-teori i sig problematisk, oavsett vilket samhälle i det förflutna som den projiceras på. Hela det begreppsmässiga ramverket kan ifrågasättas, och Smiths teori är inte särskilt starkt bärande ens inom hans eget forskningsområde. En typ av kritik kan framföras utgående från den norske antropologen Thomas Hylland Eriksens verk *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, som betonar de problem som följer av antagandet att förmodern och modern etnicitet är samma sak. Också den moderna etniciteten och moderna etniska identiteter är konstruktioner som uppstått eller skapats under särskilda historiska omständigheter. Etniska enheter kan med andra ord ses som föreställda gemenskaper (*imagined communities*) på ett liknande sätt som nationerna enligt Benedict Andersson.<sup>39</sup> Även om antropologer nästan överallt i världen nuförtiden gärna forskar i etnicitet är situationen en annan i Frankrike, där det bedrivs betydligt mindre forskning om *ethnie* och där också den existerande forskningen artikuleras med andra begrepp. Eriksen nämner också orsaken: ordet *ethnie* har nästan rasistiska undertoner i det franska språket och är med andra ord inte någon lätt term att använda i den politiska korrekthetens tid.<sup>40</sup> Smiths val att använda ett ord som lånats från ett annat språk är sålunda ganska märkligt, särskilt ifall hans avsikt är att definiera begreppet kulturellt och inte exempelvis biologiskt.

Sålunda är det möjligt att konstatera att en historiker som väljer att låna ett så omtvistat begrepp som *ethnie* inte enbart deltar i lärda diskussioner inom det egna forskningsområdet, utan även i närliggande socialvetenskapers debatter och gräl på ett sätt som kan försvaga historikerns trovärdighet inom

<sup>39</sup> Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives* (London & Sterling 1993), s. 92–93, 107; se även Edgren, s. 33–35, där författaren försöker utveckla Smiths *ethnie*-teori till ett format som skulle kunna användas tillsammans med Eriksens modernistiska definitioner av etniciteten. Ifall Smiths begrepp överhuvudtaget måste användas i historisk forskning så är Edgrens projekt enligt min mening det mest vetenskapliga, trots att det bryter sambandet mellan Smiths uppenbara intentioner och hans begrepp.

<sup>40</sup> Eriksen, s. 161.



hans eller hennes eget forskningsgebit. Fallet *ethnie* och det svenska 1700-talets politiska idéhistoria är särskilt frapperande, emedan det istället för detta halvt rasistiska ord finns flera analytiska begrepp som inte är anakronistiska, missvisande eller förvirrande. Om 1700-talets människor fann det lämpligt att tala om patriotism, fädernesland och svenskhet, varför måste moderna forskare fördunkla dessa ursprungliga idéer och uttryckssätt? Ursprungliga historiska begrepp skall inte ersättas med godtyckliga ordlekar, ifall syftet är att öka förståelsen av det förflutna.

# Nationalismens rumsdimension i Norden, eller om att minnas med kroppen

NIELS KAYSER NIELSEN

Det är en allmänt accepterad tanke inom nationalismforskningen att nationalismen allt sedan sin uppkomst som ism omkring år 1800 har använt sig av tidsdimensionen för att fastställa det nationellt specifika. Benedict Anderson har pekat på föreställningen om samtidighet som en väsentlig del av nationskonstruktionen: man har en förnimmelse av att leva i samma tid som nationens övriga medborgare.<sup>1</sup> Samtidigt gjorde man i nationskonstruktionerna flitigt bruk av historien och menade att man hade historien på sin sida, genom att hävda den egna nationens uråldrighet. Åldern har sålunda utgjort en av nationalismens väsentligaste byggstenar.

Det har också varit kännetecknande för nationalismforskningen att den vanligen intagit en något nonchalant inställning till spridningen av de nationalistiska idéerna i början av 1800-talet. Allt som oftast har föreställningarna om denna spridning, trots alla försäkringar om det motsatta, burits av en idé om påprackande och förförelse. Man har i all abstrakthet talat om boktryckarkonsten, läsfärdigheten, skolläraryrket – för att inte tala om begrepp som ”industrialisering” och ”modernitet” – som faktorer vilka låg till grund för nationalismens utbredning. Exemplet på en grundläggande tanke om ett *von oben*-projekt är legio. I ljuset härav är det på sätt och vis konsekvent av Jens Arup Seip att tala om nationalismen som vikarierande motiv, d.v.s. till fromma för egna maktintressen.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Benedict Anderson, *Imagined Communities* (London & New York 1991).

<sup>2</sup> Jens Arup Seip, *Fra embedsmannstat til ettpartistat og andre essays* (Oslo 1994).

Man kan inte heller förneka att det finns åtskilliga exempel härpå. De nationalliberalas politik i Danmark på 1840-talet kan anföras som exempel på ett nationalistiskt, populistiskt utformat tillvaratagande av det köpenhamnska handelsborgerskapets intressen. Visserligen hamnade Orla Lehmann i fängelse för sin ”tro”, men den kortvariga fängelsevistelsen var knappast obehaglig. Den innebar inte bröd och vatten – tvärtom. För Östeuropas vidkommande har flera forskare påpekat hur t.ex. Masaryk pratade omkull Woodrow Wilson med sina nationalliberala och demokratiska synpunkter, medan man efter Tjeckoslovakiens upprättande som en självständig nation var rätt knapphändig med att tillämpa dessa på slovakerna, vilka pådyvlades en tjeckisk nationalism ovanifrån.<sup>3</sup>

När det kommer till kritan är påprackningstanken även inneboende i t.ex. Gellners, Hobsons och Andersons idéer om nationalismens uppkomst och vidmakthållande. Till och med hos dessa sofistikerade forskare är tanken inte främmande att nationalismen i grunden var ett elitistiskt och ofolkligt projekt, som folket blott anammade. Det var tal om ett rent voluntaristiskt förehavande, främjat av aktörerna i nationellt präglade instanser som skolan, armén eller predikstolen. Tankegången är inte fjärran från de idéer som var rådande i den marxistiska uppfattningen om folkets ”falska medvetenhet” och inom den tidigaste masskommunikationsforskningen, där man bl.a. trodde att folk inmundigade allt ”rätt” som de erbjuds i televisionen. Idag har receptionsforskningen lärt oss att detta ingalunda är eller har varit fallet. Dessa erkännanden tycks emellertid inte ha anfäktat nationalismforskningens konstruktivister, vilka i ganska stor omfattning har varit blinda för att nationalismen – förstörd som ett nationellt kontaktförhållande – också kan ha en viss dragningskraft av suggestiv art, som är beroende av dess rumsliga dimension.

Att man förbisett detta beror kanske på det faktum att man i så hög grad har prioriterat tidsdimensionen – på bekostnad av rumsdimensionen. För all del, visst har man inom nationalismforskningen tagit i beaktande att nationsbegreppet också alltid varit knutet till ett territorium! Under den såkallade westfaliska perioden, som vi intill nu befunnit oss i, har det, oavsett national-

<sup>3</sup> Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and The Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East 1914–1923* (London & New York 2001), s. 129ff, 201ff; Zbynek Zeman, *The Masaryks. The Making of Czechoslovakia* (London & New York 1990); Maria Dowling, *Czechoslovakia* (London 2002), s. 8ff.

statstyp, funnits ett samband mellan nation och territorium. Nationen var i egentlig mening en överbyggnad på territoriet.<sup>4</sup> Den rumsliga dimensionen har spelat och spelar en minst lika stor – men vanligen mindre tematiserad – roll än tidsdimensionen när det gäller nationalism och historiemedvetenhet. Därför kan det finnas orsak till att se närmare på förhållandet mellan rum och nationalism, respektive nationell identitet, där vi i det följande i synnerhet skall koncentrera oss på Norden, med enstaka avstickare till i första hand England.

Tesen i denna artikel är att rumsdimensionen måste medtas, för att man skall förstå varför nationalismen har haft en så våldsamt dragningskraft att den under de två senaste århundradena visat sig vara den starkaste av alla ismer. När den anmäler sig på banan måste alla andra vika undan. Denna rumsdimension måste emellertid preciseras närmare. Nationalismens genombrott och dess folkliga resonansbotten kan svårligen förklaras endast med hänvisning till det nationella rummet som territorium, d.v.s. som areal. Det krävs nog mera. Detta mera står därför i fokus i följande behandling av hur nationalismen kunnat bli en folklig nationell identitet.

### *Rummets uppbyggande som hem*

Hur är det rum uppbyggt som man har ett så förtroligt förhållande till att man kallar det sin hemvist? Här kan man inledningsvis rikta blicken mot den antropologiska forskningen om lokalsinne, representerad av bl.a. Marc Augé.<sup>5</sup> Han påpekar att ett hemortsrum för det första består av "geometri", för såvitt där finns vägar, leder och stigar, vilka för från ett ställe till ett annat och som förbinder folk utanför de etablerade, officiella kommunikationskanalerna. Med ett begreppspar hämtat från Michel de Certeau kan man säga att här betar sig befolkningen "taktiskt" tvärt emot det officiella "strategiska" platstillrättaläggandet, varvid de transformerar rummet till en plats, närmare bestämt ett "praktiserat ställe".<sup>6</sup> Sådana mönster ritas inofficiellt upp med hjälp av fötter, fordon etc., med vilka man tillägnar sig platsen. Men det finns också mera allmänna ställen: vägkorsningar, gathörn och öppna platser, där folk möts, handlar, skvallrar, utväxlar historier, slåss om

<sup>4</sup> Knud J. V. Jespersen, *Stat og nation. Den europæiske civilisation 1500–1900* (Odense 1999).

<sup>5</sup> Marc Augé, *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity* (London 1995), s. 57f.

<sup>6</sup> Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life* (Berkeley 1988), s. 117.

natten o.s.v. Också sådana platser är led i det "taktiska" tillägnandet av ett rum, där man åsidosätter den officiella, representativa och "strategiska" utformningen av och berättelsen om dessa ställen. Tack vare förändringen från "strategi" till "taktik" transformeras sådana lokaliteter från rum till plats. Vid upprepningar, aktiviteter och vid relationer mellan människor utvecklas platsen därefter till en förtrolig hemvist.

Det officiella rummet försvinner emellertid inte därigenom. Statyn av frihetshjälten från finska inbördeskriget på torget i Vasa försvinner inte genom att unga människor på fredagskvällarna sitter på dess fundament och dricker mellanöl – men då sker det annat och mera än blott en officiell utläggning av Finlands historia och en "strategisk" representation av finsk nationalism.

För även här gäller att historien först och främst är knuten till kroppsaktivitet och rörelse. I fråga om "strategiska" monument och minnesmärken är det en form av rörelse som är av vallfärdande eller uppsökande slag. Vid sådana tillfällen löper både den levnadshistoriska och den officiella historiska aspekten samman i platsen. Eller annorlunda uttryckt: hågkomsten kan aldrig vara rent individuell, då den är symboliskt utformad och därmed intersubjektiv, men den kan heller aldrig vara rent kollektiv, då den inte är superorganisk, utan kroppslig och empiriskt bestämd.<sup>7</sup> Den rörelse som det här rör sig om har inte enbart med aktivitet att göra, utan också med "puls", om man med "puls" förstår både intimt förtroliga och transindividuella rytmer: att ens hjärta bankar i takt med stadens puls eller vinden i skogens träd, så att man inte endast rör sig, utan också berörs.<sup>8</sup> Detta kroppsliggörande genom tillhörighet sker med andra ord aldrig ut i luften; det står med bägge fötterna på jorden och lever av förnimmelsen av platsen.<sup>9</sup>

### *Nationalismen som lokalkänsla*

Men vad har nu detta med nationalism att göra? Frågan om en relationsmässig och föränderlig identitet knuten till platser försvårar uppfattningen av nationell identitet som något ursprungligt och givet, d.v.s. en objektiv natio-

<sup>7</sup> Jonathan Boyarin, 'Space, Time and the Politics', Jonathan Boyarin (ed.), *Remapping Memory. The Politics of TimeSpace* (Minnesota 1994), s. 26.

<sup>8</sup> Orvar Löfgren, 'Moving Metaphors', Per Olof Berg, Anders Linde-Laursen & Orvar Löfgren (eds.), *Invoking a Transnational Metropolis. The Making of the Øresund Region* (Lund 2000), s. 46f.

<sup>9</sup> Niels Kayser Nielsen, 'Hjemsted' – mellem sti og tanke', Karen Elberg og Jørn Guldborg (red.), *Hjemstavn. Studier i det regionale betydning i kultur og kunst* (Odense 1997).

nalism, vare sig denna ses som etnisk eller "blodsbestämd". Lokalkänsla har ingenting att göra med etnonationalism och högerorienterat prat om nationalism sedan urminnes tid – eller åtminstone Gorm den Gamles respektive Olof Skötkonungs dagar. En sådan tanke är lika abstrakt och platslös som konstruktivismens påprackningsidéer. Däremot magasineras den som en nationell identitet som anknyter till plats och rörelse, d.v.s. en permanent skapelse- och underhållsprocess, där man markerar nationell tillhörighet mera än nationellt tillstånd.<sup>10</sup> Detta tillhörighetsförhållande är – som en första bestämmelse – baserat på känslan för en plats.

Det är denna extrakvalitet visavi rummet som gör det till ett ställe med möjlighetsförutsättningar för nationalism och lokalkänsla att hänga samman. I sin bok *Nation Formation* visar den australiensiske nationshistorikern Paul James att nationalismen nog, vilket även påpekats av Benedict Anderson, kännetecknas av abstrakt gemenskap, vars byggstenar är rotfästa i relationer ansikte-mot-ansikte. James betecknar detta som en förmodern rest mitt i moderniteten.<sup>11</sup> Detta synsätt är kanske nog att säga för mycket, emedan det vilar på antagandet att moderniteten inte känner till lokalkänsla och närhetsrelationer. James nyanserar emellertid denna tanke genom att slå fast att nationalismen som modernistisk företeelse är centrerad kring tre dimensioner: kropp, tid och rum. Det avgörande mitt i den abstrakta gemenskapen är med andra ord stabil rotfasthet; erfarenhet av att ha grannar och ett ställe att vara på.

Den amerikanske nationalismforskaren Walker Connor anför i detta sammanhang en rad belysande exempel. Vilka andra än skottarna kan sägas ha ett legitimt krav på Skottland?, frågar han. Detsamma gäller kashmirerna och Kashmir, flamländarna och Flandern, walesarna och Wales etc.<sup>12</sup> Med andra ord: det förefaller att vara en självklarhet att letterna efter Sovjetunionens sammanbrott "valde" Lettland och inte Uralbergen eller Donbassområdet i Ukraina som sin hemvist.

Denna dimension av nationalismen blir ännu tydligare vid krigstillstånd. Angriparna kan välja mellan att anfalla ett annat land av flera olika orsaker:

<sup>10</sup> Richard Handler, 'Is "Identity" a Useful Cross-Cultural Concept?', John Gillis (ed.), *Commemorations. The Politics of National Identity* (Princeton 1994).

<sup>11</sup> Paul James, *Nation Formation. Towards a Theory of Abstract Community* (London 1998).

<sup>12</sup> Walker Connor, 'Homelands in a World of States', Montserrat Guibernau & John Hutchinson (eds.), *Understanding Nationalism* (Cambridge 2001).

för att utplåna det, av snikenhet, av principiella legitimerande orsaker som religion, demokrati, mänskliga rättigheter etc. Försvararna däremot kämpar först och främst för sitt hemland. "Vi vet nog", anförtrorde Stalin för Averell Harriman i september 1941, "att de (det ryska folket) inte kämpar för oss (kommunistpartiet), men för Moder Ryssland".<sup>13</sup> Av samma skäl utkämpas de flesta krig i regel på en asymmetrisk grundval, vilket ger den angripna parten ett försprång i legitimeringssyfte. Nationalismen och dess ledsagare i form av nationell identitet vilar på ett fundament av tofili, men också på ett element av förutsatta skillnader, olikheter som man inte finner i den konturlösa rumsdimensionen. Som den norske kulturhistorikern Olav Christensen skriver:

Det er en normal menneskelig foreteelse å knytte følelsmessige bånd til oppvekststed og lokalmiljø, og dette affektive forholdet kan ved læring utvides til å gjelde større enheter som f. eks. en nasjon.<sup>14</sup>

Men samtidigt är en nog så känd plats inte en riktig plats, om man inte kan tillägna sig den genom görande.<sup>15</sup> Nationalismen som lokalkänsla bygger med andra ord i sista hand på erfarenhet av att ha ett förhållande till det lokala, som man tillägnat sig genom rörelse. Nationalismen som postulat, eller ren idékonstruktion, finns inte, utan skall alltid i en eller annan form väcka kulturell genklang.<sup>16</sup> Denna resonansbotten tycks mest av allt ha med rumsförmåelse och tillhörighet att göra, d.v.s. de känslor och erfarenheter som medför att ens land är mera än blott ett territorium.

Dessa känslor och erfarenheter är inte endast av mental art. De är också kroppsliga. Lokalkänsla och kroppslighet hör intimt samman; våra hemorter är inte enbart tankeorter, utan även kroppsorter. De blir till via rörelse, liksom deras funktion som identitetsskapande förankringar är knutna till rörelser och företagsamhet. De skapas och upprätthålls av kroppsliga rörelser. I både hemmet och nationalismen ingår kroppsliga rörelser och därmed en erfarenhet av att befinna sig och tillhöra ett rum med platskvalitet som förut-

<sup>13</sup> Connor, s. 59.

<sup>14</sup> Olav Christensen, 'En nasjonal identitet tar form', Øystein Sørensen (red.), *Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet* (Oslo 1998), s. 60f.

<sup>15</sup> Niels Kayser Nielsen, 'Food, Hunting and Taboo', *Ethnologia Scandinavia* 2000.

<sup>16</sup> Roshwald, s. 220ff.

sättning. Nationalismen har ingenting att skaffa med vare sig primordialism eller konstruktioner tagna ur luften. Den är i sista hand betingad av att vi som finalt existerande människor lever i en tids- och rumsdimension, där vi alltid upprätthåller en plats för oss, och härvid är några ställen sålunda dyrbarare än andra. Detta är grunden för all nationalism.

Så mycket om den synkrona nivån. Men hur förhåller det sig diakront, d.v.s. med hänsyn till den nationella historiemedvetenheten?

### ***Kroppslig historiemedvetenhet***

Ett av de mera originella bidragen till forskningen kring historiskt erinrande har levererats av Paul Connerton i boken *How societies remember*. Han skiljer mellan inkorporerande och inskriberande praxis. Den förstnämnda är i huvudsak knuten till samfund med muntlig tradition. Här kommer man ihåg genom sång, rim och rytmer. I motsats härtill är den inskriberande traditionen knuten till samfund med skriftkultur. Den gör den historiska traditionen mer precis, men också mera stelbent. När en kulturs minne överförs skriftligt i stället för genom levande berättelser, blir improvisation svårare, och innovationer tenderar att institutionaliseras.<sup>17</sup>

Emellertid håller denna rigida uppdelning inte vid en närmare prövning. Om inte annat så p.g.a. att inskriberingen också alltid inrymmer ett minimum av kroppslighet. Connerton nämner i detta sammanhang skillnaden mellan filmen och teatern. Den sistnämnda är en utpräglad inkorporerad praxis i motsättning till filmens inskriberande. Men också filmen inrymmer, trots sin fastfusenhet, en inkorporation, eller rättare sagt: förutsättningen för den inskriptiva funktionen är en tidigare kroppslighet. Eller sagt på ett annat sätt: kroppen är en förmedlingsinstans mellan idé och verkan. Kroppen verkar med andra ord som en "skrivmaskin".

Men samtidigt är kroppen också en minnesbehållare. I den bevaras som i ett arkiv förgångna tiders rörelsemönster, normer för gester och förnimmelsemässiga vanor. Kroppen är även en förmedlare mellan dåtid och nutid. I kroppen inskrivs de rörelser som våra förfäder har tagit del av, och både kulturella och historiska olikheter. Kulturellt specifika kroppspraxiser innehåller en kombination av kognition och vaneminne.<sup>18</sup> Den ihågkommelse och tradition som det här är fråga om är performativ, d.v.s. den utkristalliserar sig

<sup>17</sup> Paul Connerton, *How societies remember* (Cambridge 1996), s. 75.

<sup>18</sup> Connerton, s. 88.



endast då någonting sker. Den kroppsliga "historiemedvetenheten" är inte en "ren" medvetenhet, utan snarare en förnimmelse och ett sätt att utföra saker på. Det är inte frågan om faktuellt vetande, utan om sinnliga "praxiser".<sup>19</sup>

För Connerton implicerar en sådan historisk hågkomst även en uppgörelse med en alltför voluntaristisk föreställning om konstruktion och "invention of tradition". Det slags föreställningar bortser alldeles från att varje konstruktion – jfr filmexemplet ovan – har avlevererats på kroppens villkor, som inrymmer en tröghet av vanor och mentala preferenser och anlag. En sådan kritik av konstruktionstänkandet i hänseende till nationsbyggande bestrider inte att nationer som Norge och Finland kan sägas vara konstruerade ovanifrån, men poängterar blott att en sådan "invention of tradition" av nödvändighet måste ta hänsyn till befolkningens inställning och preferenser. För Norges vidkommande riktas det då också en ökad uppmärksamhet på att man måste nyansera den alltför fyrkantiga uppfattningen att Norge skapades av en liten utvald skara ämbetsmän på Eidsvoll.<sup>20</sup> Eidsvollmännen utgör, hävdas det, endast en av sammanlagt 14 möjliga prospekt för att förstå norsk nationell identitet.<sup>21</sup> Detta rör den tematiska sidan av saken. Teoretisk verkar strukturfunktionalistiska förklaringsmodeller vara nog så relevanta, också emedan de i långt högre grad tar hänsyn till den av Connerton påpekade kombinationen av erfarenhet, tröghet och anlag. Konkret: den "bondska" periferin på Vestlandet, d.v.s. det som Trond Nordby har betecknat som "Fjäll- och Fjord-Norge", bör även medtas.<sup>22</sup> Mobiliseringen av denna periferi skedde från och med början av 1830-talet och satte fart på allvar på 1840-talet, då den norska nationalismen blev folklig. Först då började man tala med norrmännen på ett sådant sätt att deras kropp och därmed de själva kunde delta.

Den norska historiemedvetenhetens uppkomst är en sak. En annan är vidmakthållandet av nationalismen och den nationella självkänslan. Vi måste

<sup>19</sup> David Crouch, 'Introduction: Encounters in Leisure/Tourism', David Crouch (ed.), *Leisure/Tourism Geographies. Practices and Geographical Knowledge* (London & New York 1999).

<sup>20</sup> Uffe Østergård, 'The Geopolitics of Norden', Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), *The Cultural Construction of Norden* (Oslo 1997), s. 51.

<sup>21</sup> Øystein Sørensen, 'Hegemonikamp om det norske', Øystein Sørensen (red.), *Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk national identitet på 1800-tallet* (Oslo 1998).

<sup>22</sup> Trond Nordby, 'Norsk nasjonalisme som historisk problem', *Nytt norsk tidsskrift* 1986:1.

med andra ord gå ett steg längre och se närmare på huruvida detta får betydelse för hur nationalismen upplevs i Norden. Det är här som förhållandet mellan nationalism, platser och rörelse på allvar kommer i sökarljuset.

### ***Symboliska nationallandskap***

Norrmännen tycker både enligt sin egen och andras uppfattning om naturen. Men varför? Ett möjligt svar på frågan kan man finna i *Hans Magnus Enzensbergers* bok *Åh Europa*. Att vara lycklig är inte en abstrakt idé i Norge, skriver han.<sup>23</sup> Lyckan i Norge består av träd, gräs, klippor och saltvatten. I en norsk undersökning från mitten av 1980-talet, baserad på utskickade frågeformulär, ställdes frågan: om du hade mera fritid, vilka tre aktiviteter skulle du då använda mera tid på? Listan toppades av följande svar: en tur i skogen eller ute på landet, långa skidturer eller promenader samt motion och idrott. Den norske antropologen *Tove Nedrelid* har börjat förundra sig över detta resultat.<sup>24</sup>

En möjlig förklaring till de norska friluftsidealen kunde vara att norrmännen sökte sig ut i naturen för att de är vana vid det, att vanan gått dem i blodet. En annan förklaring kunde vara traditionellt utnyttjande av naturen i form av bärplockning etc. Detta låter i och för sig rimligt, men kan knappast vara den enda förklaringen, såvitt norrmännen inte understöder en självförsörjande ekonomi. Det rör sig inte uteslutande om ett ekonomiskt bruk av naturen. *Nedrelid* anser därför att norrmännen söker sig ut i naturen på grund av att de tycker om de aktiviteter som kan utövas där. Det är alltså inte så mycket ett kontemplativt och estetiskt orienterat passivt naturnyttjande som en kroppslig, rörelsepräglad vandring i naturen. Idrott och friluftsliv i bred mening har måhända bidragit lika mycket till den norska nationella självkänslan och identiteten som *Eidsvollförfattningen*, *Olaboka*, *Bygdøymuseet*, *Majhaugen* och *kung Olavs spårvagnstur*.<sup>25</sup>

Fysisk aktivitet i naturen synes vara ett sätt att tillägna sig Norge, liksom man tillägnar sig en nationell plats som *Himmelbjerget* genom att bestiga det och inte endast genom att tänka på det. Man både rör sig och berörs. Pulsen

<sup>23</sup> *Hans Magnus Enzensberger, Åh Europa* (København 1988), s. 207.

<sup>24</sup> *Tove Nedrelid, 'Use of Nature as a Norwegian Characteristic. Myth and Reality', Ethnologica Scandinavia* 1991; *Tove Nedrelid, 'Friluftslivet og vår nasjonale selvforståelse', Nytt Norsk Tidsskrift* 1992:3.

<sup>25</sup> *Matti Goksøyr, 'Nasjonal identitetsbygging gjennom idrett og friluftsliv', Nytt Norsk Tidsskrift* 1994:2.

synkroniseras med platsens puls. Att ha ett nationellt tillhörighetsförhållande är således – inte minst i Norden – ofta lika med att vara på platsen, fysisk närvaro i ett landskap. Att röra sig kroppsligt i ett landskap, att komma ut i naturen och bruka sin kropp blir ett stycke identitetsarbete, som man utför i ett nationellt-folkligt självförståelsesyfte. Att resa på campingsemester i Danmark är inte enbart en fråga om manlighet eller om att inte ha råd med chartersemester i södern; det är också en fråga om att ”känna sitt land”. Underförstått att man inte lär sig sitt land genom att tänka på det eller genom att sitta i sin länstol, men däremot genom en kroppslig rundtur och fysisk kontakt med ifrågavarande land. Vi vandrar och springer, vi danskar, svenskar, finnar och norrmän. Såsom Orvar Löfgren uttryckt det är det felaktigt att tro att rum och landskap är något som vi stiger in i och sedan lämnar igen. Snarare förhåller det sig så, som vi såg ovan med bärplockningen i Norge, att landskap och rum är något vi skapar, aktiverar och artikulerar med de handlingar och aktiviteter vi företar i rummet. Landskap och rum blir till då de används.<sup>26</sup> Det gäller också det nationella rummet. Men dessa landskap och rum är samtidigt färgade av våra föreställningar om dem.

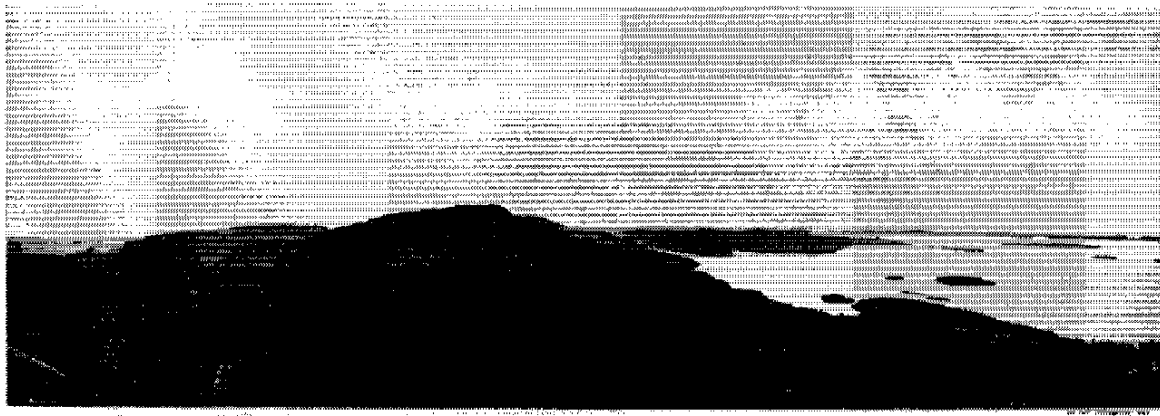
Det påstås att det finns bestämda trakter och platser som är mera nationellt identitetsskapande än andra och som lämpar sig bättre som nationella rum än andra. De får med andra ord en symbolisk karaktär. I det sammanhanget kan man med den amerikanske antropologen Sherry Ortner tala om nyckelsymboler, d.v.s. symboler som kondenserar grundläggande föreställningar och värderingar och verkar som förtätningar.<sup>27</sup> Ortner skiljer mellan summerande och utvecklande symboler. De sistnämnda är analytiska till sin funktion och fungerar som sorteringsredskap, medan de förstnämnda, såsom beteckningen anger, är syntetiska. De vädjar till känslor, sakrala stämningar, engagemang, hänryckning och hänförelse. Nationalsången, flaggan och vissa typer av landskap är typiska summerande symboler. Sådana symboler har dessutom den funktionen att de är socialt integrerande. Med dem infogas vi i enheter större än vår egen värld.<sup>28</sup>

Detta symbolbruk innebär att det inte är fråga om t.ex. det danska eller norska landskapet som sådant (ett sådant existerar kanske inte ens). En kondensering och ett urval äger därvid rum. Himmelbjerget är ett sådant typiskt

<sup>26</sup> Orvar Löfgren, 'Rum og bevægelse', Kirsten Hastrup (red.), *Den nordiske verden*, bd 1 (København 1992), s. 189f.

<sup>27</sup> Sherry Ortner, 'On Key Symbols', *American Anthropologist* 1975.

<sup>28</sup> Knut Kjeldstadli, 'Hva er symboler? En introduksjon', *Dugnad* 1997:3.



Utsikt från Koli. I. K. Inha, Finland i Bilder (Helsingfors 1896).

summerande symbollandskap. Möns Klint är en annan sådan plats. Västkusten i allmänhet och Skagen i synnerhet kan vara en tredje. I Sverige kunde man peka på en stugsemester i Dalarna eller en tur på Göta Kanal. Att genomföra Vasaloppet är för en svensk inte endast fråga om ett individuellt duglighetsprov eller en idrottsprestation, utan det är också att kroppsligt tillägna sig det mest svenska av alla landskap. Berget Koli är för finnarna ett sådant kondenserings- och vallfärdslandskap, där det alltid finns bussar på parkeringsplatsen nedanför, där stigar leder upp till toppen och där det finns bänkar och liknande, så att man kan njuta av utsikten efter de fysiska ansträngningarna, som väsentlig förutsättning.

Emellertid kan också mera generella fysiska aktiviteter i landskapet ha karaktär av summerande nyckelsymboler. Bärplockning och fjällpromenader i Norge är en sådan kondenserande kroppsligt-nationell handling, liksom bastubadande på sommarstugan är en nationell ikonografisk handling i Finland, medan bastubad hemma i radhusets bastu eller i en gemensam bastu i bostadshusets källare inte är det i samma utsträckning.<sup>29</sup> Här är aktiviteten nämligen inte knuten till en signifikant plats, utan snarare till en anonymiserad ”icke-plats”, som i princip kan finnas överallt, och samma affektiva längtansbilder är inte knutna till denna. I övrigt har man sedan mitten av 1800-talet traditionellt i Finland opererat med en topografiskt-nationell distribution mellan landets två befolkningsgrupper, sålunda att finlandssvenskarna

<sup>29</sup> Nils Kayser Nielsen, 'Att tillägna sig det nationella i Norden genom friluftsliv och hälsa' – komparativa aspekter', Maria Fremer, Pirkko Lilius & Mirja Saari (red.), *Norden i Europa. Brott eller kontinuitet*. Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur. Helsingfors universitet 1997.

symboliskt förknippats med havet, medan finnarna nationellt-mytologiskt har framställts som knutna till skogarna och sjöarna. I båda fallen rör det sig om vatten.<sup>30</sup>

Något motsvarande gäller för Englands vidkommande. Också här finns det platser som är mera engelska än andra, ställen där man i högre grad än annars "ärver" England. Detta gäller primärt det rurala England. Men vi kan avgränsa det ytterligare genom att peka på det rurala Sydengland, och ännu mera genom att peka på det uppodlade och artificiellt rurala Sydengland, d.v.s. ett landskap som bär prägel av den mänskliga handen och anden. Det nationella symboliska landskapet i England utgör inte vild natur, utan ett kulturlandskap som bär prägel av ordning och tillrättaläggelse – ett slags kontrollerad kontrollöshet, som närmast skall präglas av ro och stabilitet.

Ett sådant landskap symboliseras i England av cricketplanen i en liten, stilla, idyllisk sydengelsk by. Här finns den symboliska platsen för nationell identifikation.<sup>31</sup> Med lugnet, ordningen och kulturlandskapet materialiserat i de välansade gräsmattorna utgör cricketplanen essensen av det engelska nationallandskapet, stereotypiskt beläget i en pastoral idyll i Kent eller Sussex, trots att det spelas mera cricket i de nordengelska industristäderna än i den södra delen av landet.<sup>32</sup> Det är inte oväsentligt att i detta sammanhang notera att detta symboliska landskap är ett kroppsligt ställe. Det nationella symboliska landskapet – också i England – är en plats där man kan röra sig.

Emellertid är det också karakteristiskt för den nationella historiska medvetenheten, att denna inte nöjer sig med att välja ut vissa landskap såsom särskilt typiska. Den kondenserar ytterligare och väljer eller konstruerar speciellt betydelsefulla minnesplatser, vilka fungerar som speciella historisk-mytologiska fixpunkter av den art, som den franske historikern Pierre Nora har kallat "lieux de mémoire".<sup>33</sup> Härmed förstås lokaliteter som summerar bestämda (nationella) historiska händelser och som även har karaktär av statsmemoarer, men vilka också ingår i den gemene mannens kapital av historiska orienteringspunkter.

<sup>30</sup> Sten Högnäs, *Kustens och skogarnas folk. Om synen på svenskt och finskt lynne* (Stockholm 1995).

<sup>31</sup> David Loewenthal, 'Heritage and the English Landscape', *History Today* 1991:4.

<sup>32</sup> John Bale, *Cricket landscapes and English eternalism*. Paper presented at the 25th Meeting of the Eastern Historical Geography Association, Barbados 3–9.2.1994.

<sup>33</sup> Pierre Nora, *Zwischen Geschichte und Gedächtnis* (Berlin 1984).

### ”Stora platser”

En gemensam kulturell symbol kan ha en rätt brokig bakgrund och vara sammansatt av ganska olikartade element, och inrymmer sålunda möjlighet till mångtydiga tolkningar. Entydighet är inte lämpligt för en symbol, ifall den skall vara funktionell. Semantisk mångtydighet är bättre.

Detta gäller t.ex. en nationell symbol som Nordiska Museet i Stockholm. Här blandades från början nordisk krigshistoria med fredlig färd, nordisk folkkultur med klassicism, svensk nationalism med skandinavism, norskt med svenskt, fascination för adeln med bondekult och rädsla för socialism – allt samlat i en hatt i form av artefakter, som ansågs väl ägnade att berätta om Norden.<sup>34</sup> Men under mellankrigstiden ändrade museet karaktär. Både Nordiska Museet och inte minst Skansen närmade sig den arbetarrörelse som man tidigare under århundradet tagit avstånd från. År 1938 fick Metallarbetarförbundet tillåtelse att fira sitt 50-årsjubileum på Skansen. Utställningen ’Metall 1888–1938’ visades i museets utställningshall, och senare på året höll tidningen *Social-Demokraten* i museets utrymmen en fest, där bl.a. Ture Nerman talade om ”Skansen och Internationalen”. Den gamla svenska nationalromantiska punschpatriotismen från sekelskiftet avlöstes av en välfärdsnationalism. Detta innebar att arbetarlägenheten permanentades fr.o.m. 1938 års utställning, och senare – under kriget – att Thore Ehrlings orkester spelade upp till jazzdans, liksom man också arrangerade allsångsaftnar under Sven Liljas ledning.<sup>35</sup> Skansen och Nordiska Museet blev nu samlingsplatser för hela det svenska folket, och avsikten med utställningarna blev att visa folkets strävan efter lycka och välfärd. Såsom det sammanfattande sägs i den kulturhistoriska tidskriften *Fataburen* av år 1942, utgjorde nu forskningen om och dyrkandet av de folkliga traditionerna ett verkligt statsintresse.<sup>36</sup> Den gammalnationella statsnationalismen kunde bemötas med en modern nationell samhälls- och välfärdsnationalism. Skansen blev i egentlig mening en folkets symbol för folklig nationell kondensering och integration.

Här kan det vara motiverat att med Alfred Lorenzer skilja mellan presentativa och representativa symboler.<sup>37</sup> De förstnämnda kan t.ex. utgöras

<sup>34</sup> Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*. SNS (Stockholm 1998), s. 291ff.

<sup>35</sup> Stefan Bohman, *Historia, museer och nationalism* (Stockholm 1997), s. 81ff.

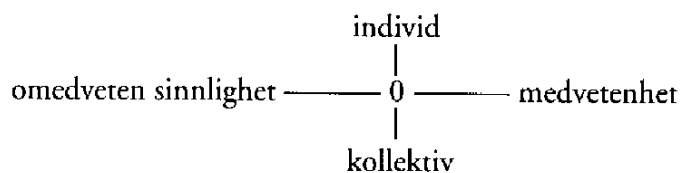
<sup>36</sup> Bohman, s. 85.

<sup>37</sup> Alfred Lorenzer, *Das Konzil der Buchhalter. Die Zerstörung der Sinnlichkeit. Eine Religionskritik*. (Frankfurt am Main 1984).

av konstnärliga, bildmässiga, sakmässiga, matmässiga och musikaliska symboler, men omfattar också uttrycksformer som upptåg, fester, demonstrationer och uppträdanden. Dessa presentativa symboler talar normalt till ett brett sinnesregister, medan de representativa symbolerna först och främst är av språklig art, antingen skriftliga eller verbala.

De bildligt-presentativa uttrycken och tolkningarna av sinnliga livssituationer är sinnesmässigt mer differentierade och når i kommunikativt hänseende deltagarna på ett annat sätt än språklig förståelse som matris. I konstens, matens och sångens icke-diskursiva symbolbruk sammanfattas flera element i förtätad gestaltning, vilka yttermera kan innehålla flera tidsmässiga nivåer. Språkets rationella diskursivitet är däremot analytiskt sönderdelande och nödvändigtvis knutet till språkets tidsmässiga axel: en sak åt gången och i tur och ordning efter varandra.

I den presentativa symbolen löper flera axlar samman:



Den presentativa symbolen (Nordiska Museet, Skansen, Koli) blir rotationspunkt för en symbios mellan kropp, emotion och medvetenhet, en sådan som man även ser i monument, ritualer, föremål och nationalsånger. Från idrottens värld noteras också detta slag av symboliska ritualer i samband med flagghissningar, invigningar av fanor och den obligatoriska varma soppan efter den första fotbollsträningen. Idrottens legender har samma funktion, sådana som vi känner dem i Norden i form av Paavo Nurmi, Sixten Jernberg och Sonja Henie, liksom idrottens egna bestämda rum har det: den klassiska engelska cricketplanen uppträder dels mytologiserande på de engelska tiopundssedlarna, dels i det kollektiva medvetandet som inbegripet i "rural England". I den kyrkliga världen demonstreras de presentativa symbolerna i samband med nattvardsgångens förtäring av vin och oblater, där det för den troende kan vara svårt att dra en analytisk gräns mellan oblaten och Kristi lekamen, emedan nattvardssituationen som helhet utgör en komplex symbol.

I detta sammanhang har Stefan Bohman skisserat hur de nationella museerna bygger upp sina utställningar på en gradvis övergång från det diskursiva planet till det emotionella. På det första planet med inledande fo-

kusering ställs dagordern diskursivt: här berättas om nationens etablering. Denna fokusering förlänas genom diskursiviteten både objektivitet och vetenskapliggörande: här framförs sanningen. Emellertid kan man inte nöja sig med detta. Sanningen bör också tematiseras. Detta utgör följande plan. I Norden har (jfr nedan) dessa tematiseringar av nationen ofta haft karaktären av en dyrkan av antingen naturen/landskapet eller bonden. Fabriksarbetaren eller ämbetsmannen inom tullväsendet är av allt att döma inte lika lämpliga. På det sista planet får bonden och naturen "kropp". Detta är nivån för stereotypbildning: man utväljer ett metonymiskt element för att representera det som tematiserar det fokuserade. Bohman nämner själv björkbacken som sluttar mot sjön som exempel på en stereotypering av den svenska naturen.<sup>38</sup>

Här kan man sätta punkt och fråga sig varför inte ämbetsmannen inom tullväsendet har valts till en presentativ, stereotypbildande symbol. Man skylter på att en sådan symbol inte kan utväljas villkorligt. Den skall vara utrustad med vissa bestämda egenskaper. Först och främst skall en symbol ha karaktär av en längtansbild, ett krav som tullmannen kanske inte uppfyller? Symbolen bör innehålla en utopisk dimension, antingen den är av retrospektiv eller av framåttpekande art. Det (re)presentativa ligger med andra ord i att symbolen på samma gång förtätar och förmedlar kulturella budskap av önskad karaktär. Symbolen skall, med ett uttryck av den svenske etnologen Göran Rosander, fungera som "promotor".<sup>39</sup>

Exemplet Nordiska Museet kan emellertid också brukas för ytterligare demonstration av egenskaperna hos de ting som väljs ut som presentativa symboler. De ifrågavarande föremålen och figurerna som väljs ut som symboler får inte ha en alltför entydig betydelse. Grundtvig har t.ex. varit lämplig som symbol för vissa politiska rörelser. Han anammades av högerrörelserna på 1930-talet, liksom han på 1970-talet utropades till fadersfigur för autonomi och demokratisk socialism. Förutsättningen för detta var att man i hans omfattande författarskap kunde finna belägg för både den ena och den andra synpunkten, liksom hans erotiska upplevelser i England kunde anses företräda sexuellt frisinne i enlighet med ungdomsupprorets drömbilder.

För att kunna fungera som presentativ symbol i nationellt identitetssyfte krävs också ålder (jfr ovan). De utvalda personerna skall vara så gamla att deras existens förtonas i tidlöshetens *anno dazumal*, så att de framträder som

<sup>38</sup> Bohman, s. 52.

<sup>39</sup> Göran Rosander, 'Den regionala identiteten. Exemplet Dalarna', *Nord Nytt* nr 25/1985.



på en gång historiska och "naturliga". Men åldern allena gör det inte. Ålderdomen får inte ha karaktär av rutinmässig vidarebefordran, utan skall vara av anakronistisk art, så att ålderdomen öppnar möjlighet för en "kulturell patinering".<sup>40</sup>

Den kulturella patinan är avgörande, emedan den öppnar en möjlighet för att genom distansbrottet spegla sig i, men knappast helt identifiera sig med ifrågavarande presentativa symbol. Den skall kunna öppna sig och vara oavslutad. Härvid skapas en möjlighet till dels en subjektiv reception, dels en fortlöpande perspektivering i förhållande till ens egen livssituation.

En annan förutsättning för symbolens användning är dess allmänna karaktär. Symbolen skall vara utrustad med egenskaper som gör att många personer enas om den, så att dess återspeglning inte har prägel av snävare särintresse. En viktig egenskap i detta sammanhang är dessutom en mytisk anstrykning som som t.ex. i fallet Dannebrog eller Birger Jarl på Viborgs slott.

I de nordiska länderna har bondekulturen (i verkligheten hemmansägarekulturen) ofta fungerat som symbol för den nordiska folkliga självförståelsen. I regel har detta skett via konstruktionen av bonden som driftig självägande jordbrukare med rötter i det förflutna och i den lokala och regionala jorden. Det har varit möjligt att spegla sig i bilder som är avlägsna och lagom diffusa, och som bär prägel av ålder och livfull plasticitet. Bilden av bonden, må han så vara från Dalarna, Vendsyssel, Österbotten eller det hemmanstäta Gudbrandsdal, står för den myndiga, självrådande och rättfärdiggörande frihetskämpen, som är sig själv och som har varit det ända sedan Arilds tid. Bonden utgör en utpräglad kondenserande och integrerande symbol: de flesta nordbor har förfäder som varit bönder. Från höger till vänster, från grundtvigianer till Vilhelm Moberg, Halvdan Koht och Kyösti Kallio har man kunnat spegla sig i denna bonde.

### ***Officiell nationalism och folklig nationalism***

Emellertid bör man också uppmärksamma att det kan vara tal om en nog så tydlig indelning i den statliga respektive folkliga nationella representationen. Huvudregeln är att så kallade statsnationer, d.v.s. länder där staten redan existerade innan nationalismen konstruerades på 1800-talet, har ett större och bredare "arkiv" att stöda sig på. Här dominerar en, ofta martialiskt uppbyggd, officiell nationalism: kungar, krig, slott o.s.v. fungerar som monu-

<sup>40</sup> Orvar Löfgren, 'Huvudentréer och köksingångar i kulturstudiet', Henrik Horstbøll & Henrik Kaare Nielsen (red.), *Delkulturer* (Aarhus 1990), s. 32.

mentala minnesmärken, vilka representerar med högstämt patos och krav på aktning. Däremot vill nationsstater, d.v.s. länder där den nationella väckelsen föregick statsbildningen, i brist på officiella monument och institutioner oftare kretsa kring folkkultur och mera fredliga representationer.<sup>41</sup>

Norden intar i detta sammanhang en mellanställning. Här finns två gamla statsnationer (Sverige och Danmark) och två unga nationsstater (Norge och Finland) med var sin specifika tyngd – i överensstämmelse med ovanstående indelning. I Sverige och Danmark har i synnerhet historien och armén varit en nationell överlägsenhetsreservoar. I Finland och Norge är det snarare landskapet och naturen.

Norge framstår som det mest typiska exemplet på en folklig nationell representation i form av bymuseer, folklöre, folkdräkter etc., som grävdes fram redan fr.o.m. mitten av 1800-talet. Finlands fennomanska nationella väckelse, som från början var en hegelianskt präglad *von oben*-företeelse, skapade en annan dagordning och tog en längre ansats.<sup>42</sup> Här var nationalismen, i sin början på 1840-talet, inte tillsvdare representerad av en folklig kultur, utan bar i sitt första skede mera prägel av litteratörernas postulat om en sådan.

I gengäld satsade man kraftigt på lanseringen av speciella finska nationallandskap med Imatra fors, fredad 1842, i spetsen och därtill landskap från skärgården till de lappländska älvdalarna. Punkaharju, Olofsborg och Aulanko (Karlberg) hör hemma i denna kungsordning, vid sidan av namnlösa, ”typiska” landskap.<sup>43</sup> Som det har påpekats skedde i detta utvecklingsförlopp också en förändring ifråga om själva optiken på landskapet: de panoramiska vyerna i fågelperspektiv blev i stigande grad avlösta av närstudier av naturen, vilka i högre grad tilltalade närsinnet och därmed ett mera intimt kroppsligt tillträde. Werner Holmgrens målningar från 1860-talet betraktas som de första på detta fält.<sup>44</sup> Parallellt härmed gjordes under 1860- och 1870-talet ”folket”, d.v.s. den finska allmogen, vars språk sedan 1863 var upphöjt till nationalspråk, till objekt för dyrkan, såsom Rainer Knäpas påvisat med sin studie om Arvid Liljelunds måleri från ”guldgruvan” Säkylä. Knäpas konkluderar: ”Folkkulturens skatter ligger glömda, utspridda men välbevarade

<sup>41</sup> Hettne, Sörlin & Østergård, s. 291ff.

<sup>42</sup> Pirkko Leino-Kaukiainen, 'Fängslade tavlor från en förbisedd del av jorden. Uppfattningen om det finska landskapet på 1800-talet', *Scandia* bd 68, häfte 2/2002.

<sup>43</sup> Tutta Palin, 'Picturing a Nation', Tuomas M. S. Lehtonen (ed.), *Europe's Northern Frontier. Perspectives on Finland's Western Identity* (Jyväskylä 1999).

<sup>44</sup> Leino-Kaukiainen.

bland folket självt och väntar på sin återupptäckt.”<sup>45</sup> Säkylä var ganska representativt och kunde så på 1870-talet flankeras av både läse- och geografiböcker av Topelius hand.

Å andra sidan är det också karakteristiskt för Norden att folkkulturen här också i de två statsnationerna har uppfattats som en mera salongsfälig nationell representation än generellt i Europa. Den speciella dyrkan av Dalarna med spelmän och folkdräkter som svenskhetens inkarnation skiljer sig radikalt från både Kölner Dom, Hermansdenkmal och Sans Souci i Potsdam. Här är folket och landskapet på ett helt annat sätt i högsätet.

Visserligen talar man i England om det typiska ”Elgar-landskapet” i Somerset och Devon, men därutöver representeras den officiella brittiska nationalismen i långt högre grad av British Museum, medan det i Sverige snarare är landskapet Dalarna med de Faluröda trähusen och de djupa sjöarna och i Danmark stranden, mellan land och hav, som utropats till nationell ikon. I överensstämmelse härmed är det i lika hög grad folkfestplatser som Skamlingsbanken och Himmelbjerget samt en dramatisk krigsnederlagsfest som Dybbøl Banke, som brukas som årlig samlingsplats när man hyllar juni-grundlagen och därmed danskheten. De folkliga samlingsplatserna över hela landet är legio. Lokalhistorikern Søren Manøe har undersökt antalet och åldern på dessa i den norra delen av Ribe Amt och kan visa att de äldsta går tillbaka till ungefär sekelskiftet 1900.<sup>46</sup>

På det hela taget verkar landskapet och dess regionala variationer spela en väsentlig roll för den nationella identifikationen. Då Eilert Sundt i början av 1850-talet började resa runt i det glest befolkade Norge för att studera norsk folkkultur, fanns det fortfarande många vita fläckar på Norge-kartan; inte minst hos akademiker och folk i huvudstaden. Nu blev fjällvandringar och bestigningar av bergstoppar en modesak, som även Sundt deltog i. Begeistrad skriver han till hustrun Nikoline:

Hvilket fjernsyn! Under min fot slynget Lågen seg igjennem den dype, ofte rikt bebygde dal, og på den andre siden, mod nors sto Rondane på rad, mens Valdres- og Lomsfjellene utbredte sine snemasser over den vestlige horisont.<sup>47</sup>

<sup>45</sup> Rainer Knappas, 'Bilderna av folket i 1800-talets konst. Två målningar av R. W. Ekman och Arvid Liljelund', Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*. Svenska litteratursällskapet i Finland (Helsingfors 2000).

<sup>46</sup> Søren Manøe, 'Folkemøder og samlingssteder', Olga Pedersen m.fl. (red.), *Folk og Folkestyre i 150 år*. Ribe Amts lokalarkiver og Historisk Samfunds for Ribe Amt (Ribe 1999).

<sup>47</sup> Bodil Stenseth, *Eilert Sundt og det Norge han fant* (Oslo 2000), s. 127.

Det är en man som har varit ute i naturen och tillägnat sig norska erfarenheter med sin kropp som skriver sådant. I Sverige åtföljdes han av *Läsebok för folkskolan*, som med Artur Hazelius som en av de främsta författarna publicerades första gången i 1868 och som fungerade som en guide till det svenska nationallandskapet. Den kunde senare kompletteras av läseböcker för barn och vuxna som *Olles skidfärd* och Selma Lagerlöfs bok *Nils Holgersson om Sverige sett i fågelperspektiv* med de möjligheter för nationell identifikation en sådan samlad, kartografisk vy över Sverige innebar.

”De stora platserna” i Norden är långt mera landskap och rum att röra sig i än bara minnesmärken. Den starka statyrörelse, som var förhärskande överallt i Västeuropa under 1800-talets sista kvartal, satte visserligen sina spår också i Norden, men i takt med nationalismens demokratisering, som i Norden också tog fart under denna period, kunde bonden och det typiska danska, norska, finska och svenska landskapet med nog så folklig appell brukas som ”lieux de mémoire”. Med sin diffushet och symboliska mångtydighet var landskapet väl ägnat att fungera som nationell symbol.

Samtidigt är detta bruk av landskapet ett gott exempel på att identiteten aldrig enbart är knuten till ett absolut och specifikt rum som sådant. Identiteten vilar snarare på ett fundament av lokalsinne och toponymi, d.v.s. på en förmåga att definieras i förhållande till en plats och ett landskap, men detta fundament i sig är inte identitetsskapande. Det krävs mera därtill. Identiteten förutsätter en sammansmältning av ett fysiskt och ett mentalt landskap. Vi kan således inte skilja den kroppsliga rörelsen i ett landskap från de föreställningar, bilder och associationer i förhållande till detta landskap, som vi bär inom oss. ”Här och nu” är med andra ord sammanvävt med ett ”där och då”.<sup>48</sup> Men ”där och då” har vi redan erfarenhet av för såvitt som detta (jfr Connerton) är kroppsligt tillägnat och traderat. Än en gång visar sig kroppen vara avgörande. Simon Schama har i sin bok *Landscape and Memory* ett gott exempel härpå: polacker i exil – i Adam Mickiewicz roman *Pan Tadeusz* – sitter i en lägenhet på Seinestranden och äter *bigos* (en polsk nationalrätt) och insuper härmed doften av Polens skogar – och minnet härav som nationell ikon.<sup>49</sup> En sådan nationalism är varken politisk, principfast eller kulturell. Den är först och främst sinnlig och suggestiv.

<sup>48</sup> Orvar Löfgren, 'Att ta plats: rummets och rörelsens pedagogik', Gunnar Alsmark (red.), *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum* (Lund 1997), s. 35.

<sup>49</sup> Simon Schama, *Landscape and Memory* (London 1995), s. 60.

**Presentativa minnesmatriser – målarkonst**

En sak är "stora platser" som fysisk materialism och verklighet. En annan är att dessa historiska minnesplatser också är underlagda en nationell kulturell iscensättning, så att de framstår som autentiska. Lars Qvortrups undersökning av hur "De fynska Alperna" under 1900-talet konstruerades som en nationell klenod i form av en omfattande skötsel av landskapet är härvid illustrativ.<sup>50</sup>

Undersökningarna av "De fynska Alperna" berör inte enbart detta sydfynska landskap som fysisk verklighet, utan också den måleriska representationen av landskapet, vilket även har varit underkastat en betydande variation med hänsyn till den "rätta" utgåvan av det "kärndanska" området, liksom en betydlig variation bland konsthistorikerna om vad som var eller är karakteristiskt för Fynmålarna.<sup>51</sup> Då detta överhuvud har låtit sig göras är orsaken att man i konstens representation av det nationella fritt kunnat sammanföra annars disparata element, vilka är helt olika i både tid och rum.

Härom vittnar det nordiska landskapsmåleriet från 1800-talet. Det odlades först i Norge och sedan i de övriga länderna (på 1800-talet är Norge generellt sett först med allting i Norden). I Norge var man på 1840-talet, då den norska folkliga nationalismens tog fart, speciellt intresserad av Fjord- och Fjäll-Norge. De idylliska fiskelägren på Sørlandet och de vindbitna orterna på Nordlandet hade ingen plats i denna representation av nationen Norge, i motsats till t.ex. J. C. Dahls Valdres-motiv, där det hör till bilden att J. C. Dahl skulle resa till Dresden och bli vän och granne med Caspar David Friedrich för att upptäcka Norden.<sup>52</sup>

Också i Danmark företog man ett selektivt urval. Under loppet av 1800-talet kom heden på Jylland mer och mer i fokus som ett dansknationellt längtanslandskap, på vilket man kunde projicera betydelser i riktning mot en nationell identifikationsrepresentation. Här dyrkade man, såväl litterärt som måleriskt, jordfärgerna gul, brun och svart, vilka gav en känsla av plats och jordbundenhet. Samtidigt hade heden karaktär och framstod som egendom-

<sup>50</sup> Lars Qvortrup, 'Svanninge Bakker og De Fynske Alper', Jørn Guldborg & Lars Qvortrup, *Fynboernes natur* (Odense 1997).

<sup>51</sup> Jørn Guldborg, 'Malere, håndværkere, bønder og borgere', Jørn Guldborg & Lars Qvortrup, *Fynboernes natur* (Odense 1997).

<sup>52</sup> Torsten Gunnarsson, *Nordic Landscape Painting in the Nineteenth Century* (New Haven 1998), s. 89.

lig – i ordets bägge betydelser. Här kunde man glömma sig i den stolta naturen medveten om sitt folk och sitt land.<sup>53</sup>

Under 1900-talet har målarkonsten också bidragit till en självförståelse av svenskheten i välfärdsnationalismens tidsålder med ett tydligt fasthållande vid svenskhetsstereotyper. Således var Sven X'et Erixsons bilder med sina porträtt av det organiserade, välordnade, men samtidigt mysigt-förtroliga och flitiga arbets-Sverige med om att utforma bilden av att allt stod väl till i folkhemmet.<sup>54</sup>

I detta sammanhang är det av intresse att undersöka huruvida detta slag av nationellt måleri också haft folklig genomslagskraft. Här kan vi bl.a. stödja oss på etnologen E v a L o n d o s undersökningar om vad svenskarna haft hängande på väggarna. Hon har även undersökt olika samhällsgruppers konstideal och kommit fram till att bland industriledare toppar Anders Zorn, Bruno Liljefors och Carl Larsson, d.v.s. den klassiska svenska nationalromantikens tre stora. I akademikerhem ligger bl.a. Breughel och Rembrandt främst, efterföljda av bl.a. Skagenmålarna, Göteborgskoloristerna från mellankrigstiden och det klassiska moderna svenska måleriet, representerat av bl.a. Isaac Grünewald och Sigrid Hjertén. I arbetarhem kunde man önska sig *Mona Lisa* och *Nattvakten*, men också t.ex. bilden av *Karl XII:s likfärd*. Bland tjänstemännens favoriter finner man Sven Ljungbergs bilder av Hjalmar Branting och den första arbetarregeringen.<sup>55</sup> Den nationella representationen är således inte totalt dominerande, men spelar dock en betydande roll. Här möts den officiella nationalismen, det folkliga och kulturella – under påverkan av de särskilda smak- och distinktionspreferenser, som gör sig gällande inom det som B o u r d i e u kallar kulturellt kapital. Så långt är allt väl.

Men det är i sammanhanget också viktigt att notera att förenämnda motiv, om man bortser från arbetarklassens auktoritetstro och dess preferenser för Karl XII och Hjalmar Branting, är landskapsmotiv. Som bilder rör det sig om utpräglad presentativa symboler, men motiven är i de flesta fall antingen landskapsmotiv (urbana eller rurala) eller "allmogemotiv" som Zorns dalkullor och Liljefors jakt- och vildmarksmotiv. Också här glider det fysiska och det mentala landskapet samman, men den nödvändiga förutsättningen härför är

<sup>53</sup> Hans Edvard Nørregard-Nielsen, Hedebilleder. Katalog "Lyngen blomst-rer for natmandsfolk og malere". Kunstcentret Silkeborg Bad (Silkeborg 1997).

<sup>54</sup> Niels Kayser Nielsen, 'Svensk malerkunst 1900-1940 – et led i forsvenskningen af Sverige', *Kulturella perspektiv*, vol. 4, nr 2, 1995.

<sup>55</sup> E v a L o n d o s, *Uppåt väggarna* (Stockholm 1997), s. 127.

alltjämt den kroppsliga erfarenheten av landskapet, d.v.s. lokalkänslan. Målningarna medverkar till att forma mentala landskap, men förutsättningen för detta är att vi befinner oss i rätt stämning i förhållande till landskapet.

### *Nationalismens rumsdimension*

Gemensamt för de nordiska nationella representationer som nämnts ovan – landskap, litteratur, museer och målningar – är att de inte ter sig slumpartade. Fastän nationalismen är en konstruktion, så är den inte en voluntaristisk konstruktion. De byggklossar som används vid nationsbygget måste uppfylla vissa bestämda krav. Den nationella konstruktionen är inte förförelsekonst. Bara vid ganska få tillfällen är det tal om nationalisering med en något voluntaristisk prägel. Ganska visst kan den finska fennomani med språkbyte och personlig övergång från svenskt till finskt både språkligt och kulturellt – ofta med stora personliga uppoffringar<sup>56</sup> – anses som en sådan. Likaså kan även Jens Arup Seips uppfattning av nationalismen som vikarierande motiv peka i samma riktning, liksom I v a r A a s e n s konstruktion av ett norskt landsmål. Men såsom framgår av det ovan framförda är en strukturfunktionalistisk tillgång nog så plausibel. Den har i högre grad blick för varför nationalismprojektet lyckades. Denna rumsliga dimension synes vara en väsentlig byggsten i nationalismens suggestiva kraft. Rörelse vid tillägnet av det nationella rummet är, åtminstone i Norden, ett synnerligen viktigt supplement till den nationella historieberättelsen.

Nationalismen har ständigt tvingats ta hänsyn till kroppsligt uttänkta preferenser och erfarenheter av platsmässig tillhörighet. Historien om nationalismens påverkan vittnar likaså om att arbetet för vidmakthållandet av nationalismen även inkluderar en erfarenhetsdimension, där man har och ständigt får nationalismen under sin hud. Den har också möjlighet att ta hänsyn till att nationell identitet inte är en egenskap, utan en relation – och relationerna är av kroppslig och känslomässig karaktär. I motsats till den objektiva nationalismen som betonar nationalismen som villkor, kan man med en omskrivning av ett Grundtvigcitat säga: "Til et folk de alle høre, som sig gøre selv hertil" (ursprungstexten lyder: "Til et folk de alle høre, som sig regne selv hertil"). I en finsk nationell reseguide kan man således om Aulanko (Karlberg), vid sidan av den historiska berättelsen om dess grundläggning

<sup>56</sup> M a x E n g m a n, 'Kärlek och politik, fennomani och tjeckomani', *Historiska och litteraturhistoriska studier* bd 70. SLS (Helsingfors 1995).

som nationalpark, läsa att man också kan spela tennis och golf på platsen samt rida, ro och åka vattenskidor – och fiska.<sup>57</sup> Tack vare många stigar är platsen dessutom välägnad för fotvandringar. Platsen apellerar idag inte enbart till seende, utan också till rörelse. Vill man vara nationell, bör man också själv göra något för det, få platsen under sin hud och in i kroppen.

Annorlunda uttryckt: nationalismens byggklossar är inte slumpartade, ty alla byggklossar är inte lika goda. Om de skall fungera tycks de – åtminstone i Norden – ha en utpräglad rumslig karaktär, med möjlighet till en rörelsebefordrad erfarenhet av platstillhörighet, eller inrymma en symbolisk dimension, som är presentativ i sitt slag, och samtidigt har referenser till det nordiska rörelserummet. De martialiska och statsnationella "lieux de mémoire" har även i de två statsnationerna Danmark och Sverige mindre chanser till folkligt godkännande än de folkliga landskapsrum där den demokratiska nationalisterna med hull och hår kan känna sig själv som likvärdig medborgare i samhället.

### *Till sist*

Att skriva ett försvar för forskning kring nationalismens rumsdimension är i sig självt ett riskabelt förehavande. Det kan nämligen peka i fel riktning, mot det chauvinistiska. Risken för en viss frändskap med, för att inte tala om legitimering av, föreställningar om *Blut und Boden*, är närvarande och bör tas på allvar. Den risken är emellertid värd att ta. I sig själv är det knappast något galet i att ta allvarligt på täta relationer till och erfarenheter av en plats. Det är likaledes svårt att bortse från behovet att känna sig hemma – och blott ett fåtal saknar hemort. Avgörande är med andra ord användningen. Det vet vi idag – alltsedan andra världskriget – genom diskussionerna om gränsdragning mellan terrorister och frihetskämpar. De gränserna är inte alltid så lätta att dra.

Låt oss ta ett annat exempel från samma period. Den engelske historikern Norman Davies skriver i sin bok om Polens historia, *Heart of Europe – The Past in Poland's Present*, att det efter andra världskriget, då Polens gränser flyttades 150 km västerut, nog kunde upplevas förnuftigt att byta ut Pripiets sumpmark mot nya områden, men: "ett folks tillknytning till sin fädernesjord bestäms inte av tycke för statistik. Förlusten av territorium är inte

<sup>57</sup> Timo Mäkinen, *Kotimaan matkanähtävyydet ja Suomen matkailun pääkohteet kuntien mukaan* (Borgå 1988), s. 32.

er  
sjä  
so  
he  
kr  
dj  
dr  
be  
po  
yt  
fa  
in  
ha  
sn  
in  
le  
su  
sk



endast ett geografiskt fenomen, en ändring av kartan. Det är ett angrepp på själva nationens kropp, på dess levnadsförlopp och traditioner.” De polacker som åren 1945–46 reste från Lvów till Breslau hade inte känslan att komma hem.<sup>58</sup>

Citatet påminner i hög grad om den tyske filosofen Ernst Blochs kritik av vänsterflygeln för att ha sovit i Tyskland på 1930-talet, när man lät djävulen sjunga de bästa sångerna. Hans symboliska exempel med läskedrycken är talande: vänstern kunde analysera den kemiskt, men nazisterna berättade hur drycken smakade.<sup>59</sup> Ernst Bloch medger med andra ord det politiskt nödvändiga i att få smuts på fingrarna: det duger inte att låta den yttersta högern få patent på omvårdandet av de drömmar, den längtan och de fantasier som menige man och kvinna går omkring med. Dessa får inte sopas in under golvmattan. Med andra ord: om man inte medger att nationalismen haft – och fortfarande har – stor dragningskraft, trots alla visioner om dess snara utdöende, bl.a. för att den kunnat utöva en suggestiv kraft genom sin inställning till folks behov att höra hemma på en plats, då är fan lös. En så legitim känsla är alltför viktig för att överlåtas till respektive demokratiskt suspekta och otåliga krafter på den ena sidan och hembygdslösa folklighets-skeptiker på den andra.

<sup>58</sup> Norman Davies, *Heart of Europe – The Past in Poland's Present*. (Oxford 2001), s. 89.

<sup>59</sup> Ernst Bloch, *Vom Hazard zur Katastrophe. Politische Aufsätze aus den Jahren 1934–1939* (Frankfurt am Main 1972), s. 196.

# En finlandssvensk ”rättfärdig bland folken”

Atos Wirtanens kamp för de judiska  
flyktingarna i Finland

SVANTE LUNDGREN

Den israeliska staten tilldelar icke-judar som under Förintelsen räddade judar äretiteln ”rättfärdig bland folken” (*Righteous among the Nations*). För att få denna titel bör fem kriterier uppfyllas: 1) Personen försökte rädda en eller flera judar undan nazisterna eller deras hantlangare (oberoende av om försöket lyckades eller inte). 2) Räddaren riskerade sitt liv eller sin trygghet. 3) Till dem som räddades hörde åtminstone en jude. 4) Räddaren krävde inte ekonomisk ersättning som villkor för sin räddningsoperation. 5) Vittnesbörd finns från vardera sidan, i främsta hand från den räddades, och/eller så finns det obestridlig dokumentering av fallet.<sup>1</sup>

De personer som erkänns som rättfärdiga erhåller en medalj och ett diplom (i vissa fall postumt) och deras namn görs odödliga i ”De rättfärdigas trädgård” i *Yad Vashem* i Jerusalem. Fram till januari 2003 har sammanlagt 19 706 personer fått denna utmärkelse. Av dem kommer 20 från Norge, 17 från Danmark och 10 från Sverige. Att notera är då att den danska motståndsrörelsen krävt att alla de många personer som deltog i dess stora räddningsoperation av Danmarks judar inte skall få utmärkelsen individuellt utan som ett kollektiv.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Förutom de i fotnoterna angivna källorna bygger artikeln på Atos Wirtanens brevsamling i Kansan Arkisto, Helsingfors (KA) och Svenska Litteratursällskapets arkiv, Helsingfors (SLSA) samt på intervjuer med Eva Basch-Kähre, Lars D. Eriksson, Heinz Gelles, Lisbeth Landefort och Oscar Wilder.

<sup>2</sup> <http://www.yad-vashem.org.il/>



*Atos Wirtanen* (Svenska litteratursällskapet i Finland).

Från Finland har ingen blivit erkänd som "rättfärdig bland folken". Orsakerna till detta är uppenbara. Inte en enda av Finlands judar förlorade livet i Förintelsen. Däremot utlämnades åtta judiska flyktingar till Tyskland; av dem dog sju i Auschwitz. De som försökte förhindra denna utlämning uppfyller dock inte det andra kriteriet: de riskerade varken sitt liv eller sin säkerhet genom sitt engagemang.

Bland de finländare som gjorde heroiska insatser under Förintelsen hör spritkungen Algot Niska. Han smugglade inte bara starka drycker utan under 1930-talet också judiska flyktingar från Tredje Riket. Han tog dock mestadels betalt för denna verksamhet.<sup>3</sup> Flera politiska ledare stod som garant för att de finländska judarna kunde känna sig trygga och förhindrade att fler judiska flyktingar utlämnades. Till dem hör marskalk Mannerheim och de socialdemokratiska ministrarna Väinö Tanner och K. A. Fagerholm.

<sup>3</sup> Algot Niska har beskrivit denna verksamhet i sin bok *Över gröna gränser* (Helsingfors 1953).

En av dem som hårdast arbetade för de judiska flyktingarnas sak var den mångsidigt begåvade författaren och politikern Atos Wirtanen.

Atos Wirtanen föddes 1906 i Saltvik på Åland i en finskspråkig familj. Han var dock tvåspråkig från barnsben och kom huvudsakligen att verka på svenska. Hans skolgång blev mycket kort och som 13-åring började han arbeta som typograf. Redan i 14–15 års ålder blev han socialist, något som han långt senare förklarade på följande sätt:

Jag ansåg då att varje människas högsta plikt var att *minska* lidandet i världen. Och då jag trodde att socialismens förverkligande skulle minska lidandet och att detta förverkligande följaktligen borde ske med så milda medel som möjligt, blev jag socialdemokrat, inte kommunist.<sup>4</sup>

År 1924 flyttade Wirtanen till Helsingfors, genomlevde arbetslöshet och tillfälliga jobb, och blev 1936 redaktör vid socialdemokratiska *Arbetarbladet*, som han medarbetat i alltsedan han var sexton år. Sistnämnda år, d.v.s. 1936, invaldes han i riksdagen.

Wirtanen tillhörde socialdemokraternas vänsterflygel och kom i konflikt med sitt parti under fortsättningskrigets vapenbrödraskap med Tyskland. Han måste efter tyska påtryckningar 1941 avgå från posten som chefredaktör för *Arbetarbladet*, en post han uppnått året innan. Han fortsatte dock att skriva i tidningen, främst osignerade ledare. Under hela fortsättningskriget hörde han till den s.k. fredsoppositionen. Efter krigsslutet återkom han som chefredaktör för *Arbetarbladet*, men 1947 fick han för andra gången lämna den posten. Han gick nu vänsterut, och anslöt sig till Socialistiska enhetspartiet som samlade en stor del av de gamla vänstersocialdemokraterna. Partiet hörde till Demokratiska Förbundet för Finlands Folk (DFFF), en samlingsrörelse för krafterna till vänster om socialdemokratin men i praktiken dominerat av kommunisterna. Wirtanen satt i riksdagen till 1954 och var också 1947–53 chefredaktör för DFFF:s svenska tidning *Ny Tid*. Under hans tid som chefredaktör publicerade Tove Jansson de första serierna om Mumintrollet i tidningen. Wirtanen sägs ha stått modell för Snusmumriken.

Wirtanen var en självlärd men oerhört mångsidig tänkare. Han diskuterade i sina skrifter inte bara politiska utan också etiska och estetiska frågor liksom det allt mera aktuella problemet om människans förhållande till tekniken. Han var en utmärkt aforistiker och utgav flera aforismsamlingar och en dikt-

<sup>4</sup> Atos Wirtanen, *Mot mörka makter* (Helsingfors 1963), s. 28.

samling. Han skrev en bok om Nietzsche, en biografi över Lenin och en till flera språk översatt bok om Strindberg. Oberoende av politisk övertygelse bör man betrakta Wirtanen som en av Svenskfinlands mest betydande tänkare under 1900-talet. Han blev filosofie hedersdoktor vid Helsingfors universitet 1973 och avled sex år senare i Helsingfors. *Hufvudstadsbladet* karakteriserade honom som "en av våra intressantaste socialistiska politiker och en av våra intelligentaste filosofiska och skönlitterära skribenter".<sup>5</sup>

Men det som intresserar oss här är Wirtanens engagemang för de judiska flyktingarna 1938–44. Under hela denna tid fanns det grupper av flyktingvänner som arbetade för flyktingarnas väl. I främsta ledet stod naturligtvis de judiska församlingarna, framför allt den i Helsingfors. I den fanns en flyktingkommitté, och församlingens olika organisationer samlade in pengar till förmån för flyktingarna. Också Stockholms judiska församling bidrog med ekonomisk hjälp. Av de judiska aktivisterna var det inte minst Abraham Stiller i Helsingfors som gjorde en avgörande insats i detta arbete. Ragni Karlsson har i en skrivelse långt senare betonat Stillers betydelse i detta arbete:

I detta sammanhang vill jag framhålla den stora insats särskilt affärsmannen A. Stiller gjort för att hjälpa flyktingarna och underlätta deras svåra läge. I otaliga fall lyckades det honom att utverka lättnader för enskilda personer, för att inte tala om de direkta gåvor och understöd han gav dem. Han var den enda av oss som hade mod att underhandla direkt med statspolisen, vilket vi andra, som redan förut var mer eller mindre komprometterade, drog oss för att göra. Stillers insats kommer nog ijte [sic] att glömmas av dem, som han så helhjärtat hjälpte.<sup>6</sup>

Men också icke-judar kämpade för samma sak. Det var fråga om enstaka individer, framför allt svenskspråkiga akademiker, men också om Frälsningsarmén och föreningen Israelin ystävät (Israels vänner). För en betydande insats stod en grupp socialdemokrater, där Atos Wirtanen spelade en central roll. Andra av gruppens eldsjälvar var agronom Ragni Karlsson, medarbetare vid *Arbetarbladet*, och riksdagsledamoten Sylvi-Kyllikki Kilpi.<sup>7</sup> Redan år 1933

<sup>5</sup> *Hufvudstadsbladet* 11.3 1979.

<sup>6</sup> Ragni Karlsson, "De judiska flyktingarnas behandling i Finland åren 1941–44" 17.9.1958, KA. Hon har också skrivit att för de judiska flyktingarna "gjorde herr Stiller mer än alla andra tillsammans". (*Ny Tid* 22.12.1947) Om Stiller finns en färsk biografi: Rony Smolar, *Setä Stiller Valpon ja Gestapon välissä* (Helsinki 2003).

<sup>7</sup> Ragnhild (Ragni) Karlsson (1894–1973) föddes i Pargas och växte upp i Borgå och i Hollola nära Lahtis. Hon utbildade sig till agronom och arbetade länge på det socialdemokratiska småbrukarförbundet Pienviljelijäin Liitto. Hon var aktiv socialdemokrat och medarbete-

hade socialdemokratiska partiet och FFC tillsatt en flyktingkommitté för att hjälpa olika grupper flyktingar. Kommitténs arbete skedde i samråd med den internationella arbetarrörelsen och dess vid denna tid mycket omfattande flyktingarbete. Den finländska kommitténs arbete gällde främst politiska (socialdemokratiska) flyktingar från Tjeckoslovakien (de flesta sudettyskar), av vilka det sammanlagt kom 56 till Finland. Men också från andra länder kom flyktingar som den socialdemokratiska flyktinghjälpen tog sig an. Hela gruppen kunde 1940–41 ta sig över till Sverige.<sup>8</sup> Wirtanens och de andra flyktingvännernas engagemang gällde alla flyktingar, inte bara de judiska; bl.a. bodde den politiska flyktingen Erich Brost en tid hemma hos Wirtanen i dennes dåvarande hem i Grankulla. Ragni Karlsson har berättat att de första flyktingarna hon träffade var två politiska flyktingar som "broder Atos" presenterade för henne sommaren 1938.<sup>9</sup> Men det är kring de judiska flyktingarna som den största dramatiken kom att stå, och därför står just denna grupp i fokus i denna uppsats.

### **"Invasionen"**

Mot slutet av 1930-talet började också en liten del av den stora strömmen av judiska flyktingar undan nazisternas välde att söka sig till Finland. Detta gällde inte minst österrikiska judar, som i början av år 1938 sett sitt land anslutas till Tredje riket. Sedan Helsingfors judiska församling 1938 lovat de finländska myndigheterna att sörja för de judiska flyktingarnas välfärd beviljades över 100 av dessa uppehållstillstånd. Många av flyktingarna sökte sig vidare till andra länder, men några stannade i Finland. För en så liten församling som den i Helsingfors – medlemsantalet var vid denna tid ca 1300 – innebar ansvaret för de judiska flyktingarna en stor utmaning. De socialdemokratiska riksdagsmännen K. H. Wiik och Hugo Aattela inlämnade en motion om att staten skulle avsätta en halv miljon mark i budgeten för att hjälpa flyktingarna. Motionen ledde inte till några åtgärder.

Situationen blev nu alltmer kritisk. Den 12 augusti 1938 kom fartyget

re på *Arbetarbladet*. Efter kriget gick hon över till folkdemokraterna. De sista åren levde hon hos Atos Wirtanen och Irja Hagfors-Wirtanen i Helsingfors. Sylvi-Kyllikki Kilpi (1899–1987) var riksdagsledamot för socialdemokraterna 1934–46 och för folkdemokraterna 1946–58.

<sup>8</sup> Kommittén gjorde 1938 ett avtal med staten enligt vilket inga kommunister eller judar skulle få finnas bland dessa flyktingar. Ta i m i T o r v i n e n, *Pakolaiset Suomessa Hitlerin valtakaudella* (Helsinki 1984), s. 132.

<sup>9</sup> *Ny Tid* 14.5.1947.

Ariadne till Helsingfors med över 50 flyktingar ombord. Dessa släpptes inte i land förrän de flyktingvänner som med Sylvi-Kyllikki Kilpi i spetsen vakade på kajen hade alarmerat de socialdemokratiska ledarna. Atos Wirtanen, själv med på kajen bland flyktingvännerna som ville förvissa sig om att flyktingarna inte återsändes, kommenterade det skedda i en ledare i *Arbetarbladet*. Han gläder sig i den över att flyktingarna tillåtits landstiga och att man därmed avvärjt "den skandal en faktisk vägran att ta emot dessa hemlösa offer för det bruna barbariet skulle ha inneburit". Han påminde om att Finland efter bolsjevikrevolutionen tog emot tusentals flyktingar från öst och att de judiska flyktingar som nu var i rörelse i många fall var välutbildade och yrkesskickliga:

Redan har det höjts röster för att vårt land bör etablera något slags transitotrafik och utan vidare expediera invandrarna till andra länder, i värsta fall i retur till Tyskland. Dyligt har man sett till och med i pressorgan med anspråk på att kallas demokratiska. Sådana skandalösa tänkesätt bör icke få bli bestämmande för vårt lands handlingsätt. I våra nordiska grannländer, för att icke alls nämna Frankrike, Förenta staterna och England, har man i långt större utsträckning än hos oss medverkat vid placeringen av de fosterlandslösa. Vi kan icke tänka oss annat än också vårt land i proportion till sina resurser skall bära sin anpart av den börda som de diktaturstyrda staterna åvälver de föraktade demokratierna.<sup>10</sup>

Dagen efter att Ariadnes passagerare tillåtits landstiga beslöt regeringen att införa visumtvång för alla med österrikiskt pass. De mellan 50 och 60 flyktingar som kom med Ariadne en vecka senare tvingades därför återvända. Situationen på kajen i Helsingfors var mycket dramatisk, då myndigheterna vägrade släppa en höggravid kvinna i land, som Sylvi-Kyllikki Kilpi till slut "nästan med våld slet i från myndigheterna och förde till ett sjukhus".<sup>11</sup> Efter förlossningen tvingades de tillbaka till båten som sedan återvände till Tyskland. Denna "flyktinginvasion" ledde också till att en del organisationer inom beklädnadsbranschen tog kontakt med regeringen och varnade för följderna ifall flyktingströmmen inte upphörde. *Arbetarbladet* publicerade en skrivelse av Santeri Jacobsson, i vilken denne judiske förkämpe för judarnas medborgerliga rättigheter och aktive socialdemokrat ironiserade över den borgerliga pressens glädje över att invasionen av judar – till det gigantiska antalet av 60! – hade avvärjts.<sup>12</sup> Atos Wirtanen återkom också till flyktingfrågan

<sup>10</sup> *Arbetarbladet* 17.8.1938.

<sup>11</sup> Ragni Karlsson, "Referat över de judiska emigranternas behandling i Finland, hållet vid ett möte i Kajsaniemi värdshus den 30 juni 1943". KA.

<sup>12</sup> *Arbetarbladet* 26.8.1938.

i en ny ledare, där han framkastade idén att demokratierna borde sätta hårt mot hårt i fråga om Tyskland och antingen tvinga landet att låta flyktingarna ta sin egendom med sig eller hota med att i motsvarande grad utvisa tyska medborgare från sina länder:

Man skall invända att den metoden är väl drastisk och ovärdig demokratiska folk. Måhända. Men om dessa folk skall få bära följderna av den tyska antisemitismen, är det kanske inte ur vägen att pröva en liknande kur på tyskarna själva. Hut går hem är gammal nordisk visdom... Med rent språk och klara besked skulle man förvisso kunna utträta mera än med den timida undfallenhet, som i smått som stort präglar demokratiernas umgänge med de diktaturer, vilka till den grad ägnar sig åt att rädda civilisationen att de redan nu utrotat de sista resterna därav i umgänget såväl med de egna medborgarna som den omgivande yttervärlden.<sup>13</sup>

Atos Wirtanen fortsatte att engagera sig i flyktingfrågan trots att strömmen av nya flyktingar hade upphört. Han hjälpte personligen flera av flyktingarna och ägnade frågan stor uppmärksamhet i *Arbetarbladet*, som flitigt rapporterade om flyktingproblemet, både det som förorsakats av Tyskland och det spanska flyktingproblemet i och med republikens nederlag 1939. I en frenetisk insändare av Zolas snitt fördömde han världens och inte minst Finlands likgiltighet gentemot de judiska flyktingarna:

Vårt samvete slumrar, oberört av de tusen sinom tusen tragedierna. Varken medkänslan eller sunda förnuftet lyckas göra sig gällande i vår offentliga opinion. Världsansiktet av i dag domineras av två drag: grymhet å ena sidan, likgiltighet å den andra. Det är svårt att avgöra, vilketdera är djupare avskyvärt. Stupiditeten och ignoransen har räckt varandra handen, och resultatet är ett flyktingproblem, som kompliceras ju längre man undviker att lösa det.

Desto mera må vi värda och värdera de enskilda och de organisationer, som i dessa tider fullföljer den barmhärtiga samaritens gärningar. Och stöda dem, då de vädjar till oss, antingen det sker för hemlösa krigsoffer eller fosterlandslösa offer för politisk terror. Och kanske kan vi trots allt hoppas, att deras verksamhet inte bara skall vara de hjälpbehövande till nytta utan även verka som en väckare av samveten, vilka inslumrat i vår tids fimbulvinterdvala.<sup>14</sup>

Atos Wirtanen betecknade IKL:s riksdagsspörsmål, vars tillskyndare oroades för att statsmakten gjort för mycket för flyktingarna, som "en spekuliation i främlingsfiendskap, raschauvinism, antisemitism".<sup>15</sup> Han kallade den fin-

<sup>13</sup> *Arbetarbladet* 31.8.1938.

<sup>14</sup> *Arbetarbladet* 7.12.1938.

<sup>15</sup> *Arbetarbladet* 15.2.1939. Ledaren är osignerad, men uppenbart skriven av Wirtanen.



ländska flyktingvården en improvisation, som helt vilade på frivillig hjälpsamhet, och krävde att staten tog sitt ansvar.<sup>16</sup> Det mest anmärkningsvärda utspelet kom Wirtanen med inför riksdagsvalet 1939 då han skrev en kort artikel med rubriken "Vår flyktingpolitik bör vara rationell och humanitär":

Då undertecknad såsom medarbetare i Arbetarbladet regelbundet är i tillfälle att framföra sina synpunkter på de sociala och politiska spörsmålen, vill jag inför de stundande valen nöja mig med att deklarerera min uppfattning i en enda fråga: vår flyktingpolitik.<sup>17</sup>

Wirtanen framförde sedan de från hans tidigare skrifter kända tankarna om att staten borde ta ett större ansvar och bevilja fler inrese- och arbetstillstånd åt dem som flydde den fascistiska våldspolitiken. Det intressanta är att han valde att skriva om detta tema och inget annat inför ett riksdagsval. Knappast vann man 1939 alltför många röster på detta. Men det bör ses som ett tecken på hur viktig denna fråga var för Wirtanen.

Atos Wirtanen försökte inte bara påverka opinionen i flyktingvänlig riktning. Han var också engagerad i att hjälpa flyktingarna praktiskt och ekonomiskt. Bland annat skall han ha hjälpt en flykting genom att ta språklektioner i tyska av denne.<sup>18</sup>

### *Utlämningen*

Flyktingarnas situation förvärrades betydligt sommaren 1941 då fortsättningskriget bröt ut och trupper från Tyskland fanns i landet. Circa 100 flyktingar förvisades till landskommunerna Hauho och Lampis (fi. Lammi) i Tavastland, där de fick reda sig bäst de kunde. Situationen var mycket svår: flyktingarna saknade arbete och lokalbefolkningen var reserverad. För att göra läkarbesök i Helsingfors och Tavastehus krävdes av flyktingarna olika tillstånd, som statspolisen ofta förvägrade dem.

Från Tavastland överfördes männen i början av år 1942 till ett arbetsläger i Salla, "en ort norr om polcirkeln, i de trakter där de tyska trupperna opererade".<sup>19</sup> Situationen för flyktingarna var allt annat än bra, de tyska truppernas närvaro bidrog självfallet till att de kände stor oro. Det faktum att flyktingarna tvingades arbeta omgivna av tyska soldater är anmärkningsvärt, eftersom

<sup>16</sup> *Arbetarbladet* 8.5.1939. Ledaren är osignerad, men uppenbart skriven av Wirtanen.

<sup>17</sup> *Arbetarbladet* 26.6.1939.

<sup>18</sup> Sylvi-Kyllikki Kilpi, *Sörnäisten tyttö politiikan pyörteissä; tapahtumia 1930-luvulla* (Helsinki 1966), s. 220; Smolar, s. 235.

<sup>19</sup> C. O. Frietsch, *Finlands ödesår 1939-43* (Helsingfors 1945), s. 456.

deras deportering till Tavastland i tiden hade motiverats med att de inte skulle behöva konfronteras med tyskar. Till och med befälspersoner i lägret i Salla talade om det som ett koncentrationsläger.<sup>20</sup> Både judiska och icke-judiska flyktingvänner vädjade därför om att de skulle placeras någon annanstans. Sommaren 1942 överfördes de först till Kemijärvi och efter en månad till Hogland i Finska viken, där de arbetade för försvarsmakten. Som C. O. Frietsch framhållit låg Hogland i krigszonen, och flyktingarna fick uppleva flyganfall och "allsköns vidrigheter".<sup>21</sup> Atos Wirtanen ställde i riksdagen ett spørsmål om varför de judiska flyktingarna skiljts från sina familjer och placerats i koncentrationsläger.

De tyska myndigheterna utövade en viss påtryckning på sin vapenbroder Finland för att landet skulle utlämna sina judar. Från finländskt håll lät man dock klart förstå att något sådant inte kunde komma på fråga. Tyskarna lät sig nöjas med detta. Men de judiska flyktingar som vistades i Finland var ett annat kapitel. Hemliga polisen under ledning av Arno Anthoni började med inrikesminister Toivo Horellis godkännande planera en deportering av dessa till Tyskland.

Dramat kulminerade i oktober–november 1942 då nio judiska flyktingar fördes av polisen från Hogland till Helsingfors för att utlämnas med ett fartyg som stod i hamnen. En av dem – läkaren Walter Cohen<sup>22</sup> – lyckades skicka ett kort till Abraham Stiller och varskodde honom om vad som var på gång. Stiller alarmerade andra flyktingvänner, och en febril aktivitet både från judiska församlingens och de icke-judiska flyktingvännernas sida startade. Man kontaktade statspolisen, försökte få bud till Mannerheim och uppvaktade medlemmar i regeringen. Ragni Karlsson sammanställde en petition som hon fick flera bemärkta personer att underteckna. Hon ringde också till socialdemokraten Wilhelm Jakobsson i Jakobstad, som startade en namnsamling till förmån för Walter Cohen, som arbetat som läkare i staden och blivit mycket omtyckt.

<sup>20</sup> Brev Ragni Karlsson – Friherre Beck-Friis 6.12 1943, KA. Ragni Karlsson var också kritisk mot placeringen av lägret: "Varför detta arbetsläger för sydlänningar just skulle förläggas till Salla i närheten av polcirkeln är något, som bara överheten i sin vishet kan förstå." "Referat över de judiska emigranternas behandling i Finland, hållet vid ett möte i Kajaniemi värdshus den 30 juni 1943." KA.

<sup>21</sup> Frietsch, s. 456.

<sup>22</sup> Walter Cohen har skrivit en bok om sina upplevelser som flykting: *Jag sökte en fristad* (Örebro 1965).

Regeringens sammanträde blev stormigt. Inrikesminister Horelli drev med hot om avgång linjen att frågan enbart hörde till hans ministerium, något som finansminister Tanner och socialminister Fagerholm opponerade sig emot. De ville att regeringen skulle fatta beslut om att inget utlämnande av flyktingar skulle äga rum. En majoritet av regeringen stödde dock Horellis syn, vilket fick Fagerholm att efter sammanträdet skriva en avskedsansökan. Efter att president Ryti försäkrat Fagerholm att beslutet ingalunda betydde att flyktingarna skulle utlämnas återtog dock Fagerholm sin avskedsansökan.

Gällande de exakta händelserna under de dramatiska dagar då de utvisningshotade flyktingarnas öde avgjordes finns det delvis motstridiga versioner. Wirtanens roll i skeendet varierar i de olika källorna. Enligt R o n y S m o l a r deltog han lördagen den sista oktober i en sen överläggning hemma hos Eino och Sylvi-Kyllikki Kilpi. Närvarande var också Ragni Karlsson och Yrjö Hirn samt från judiska församlingen Abraham Stiller, Isak Pergament och Jonas Jakobson. Vid detta sammanträffande utarbetades texten till det upprop till vilket Ragni Karlsson sedan samlade underskrifter av bemärkta personer. Man beslöt också se till att olika dagstidningar skulle göra starka uttalanden till förmån för asylrätten.<sup>23</sup> Eino Kilpi var chefredaktör för *Suomen Sosialidemokraatti* och han lovade direkt att komma med ett dylikt ställningstagande. Bland annat *Hufvudstadsbladet* och *Helsingin Sanomat* publicerade också ställningstaganden för asylrätten. Den 4 november var det *Arbetarbladets* tur. I en ledare med all sannolikhet skriven av Wirtanen och med titeln "Finland är en kulturnation" framförs fasthållandet vid asylrätten som en självklarhet för en kulturnation:

Också i Finland har vi politiska flyktingar. Självfallet skall de också här komma i åtnjutande av den trygghet asylrätten ger. Annat kan icke ens komma på fråga. I likhet med andra fria stater, sådana som Sverige [sic] och Schweiz, är det vår sak att för världen visa, att Finland, som kämpar en kamp för rätt och frihet, icke glömt vilka internationella förpliktelser denna kamp för med sig. Också Finland vill framstå som en kulturnation. Varje annan uppfattning måste tillbakavisas.<sup>24</sup>

Enligt E l i n a S u o m i n e n var Wirtanen dock bortrest den sista oktober och kom med i räddningsarbetet först några dagar senare.<sup>25</sup> Då besökte han

<sup>23</sup> S m o l a r, s. 234–236.

<sup>24</sup> *Arbetarbladet* 4.11.1942.

<sup>25</sup> E l i n a S u o m i n e n, *Kuolemanlaiva s/s Hohenhörn. Juutalaispakolaisten kohtalo Suomessa* (Porvoo – Helsinki – Juva 1979), s. 129. Också Ragni Karlsson hävdar att Wirtanen var på resa. *Ny Tid* 16.12.1947.

tillsammans med dr Ensio Hiitonen den blivande presidenten J. K. Paasikivi, som försökte tala sin partikamrat, inrikesminister Horelli till rätta, dock utan framgång. Han skulle också ha haft kontakt med Mannerheim för att få denne att ingripa. Ragni Karlsson har beskrivit denna åtgärd på följande sätt:

När ingenting annat tycktes hjälpa beslöt riksdagsman Wirtanen och jag efter mycken tvekan att vidtaga en så odemokratisk åtgärd som att be marskalken intervensera. Wirtanen talade därför med general Kekoni, som senare meddelade, att marskalken hade givit honom fullmakt att handla i hans namn för att få åtgärden avstyrd.<sup>26</sup>

Enligt Karlsson trodde man i denna stund att faran var över och att marskalken hade ingripit. Men som Wirtanen själv skrev långt senare höll inrikesminister Horelli ”med grym och sällsam envetenhet fast vid det av honom fattade utvisningsbeslutet”.<sup>27</sup> Det är svårt att bedöma hur tillförlitlig Karlssons beskrivning av Wirtanens kontaktande av Mannerheim är. Smolar omnämner över huvudtaget inte händelsen, däremot nog att Stiller via Kekoni försökte få marskalken att intervensera.<sup>28</sup> Suominen citerar Karlssons beskrivning av händelsen, men verkar vara osäker på huruvida den är helt riktig.<sup>29</sup> Wirtanen nämner i sina memoarer inte någon dylik händelse, men hans beskrivning av dramat är också annars återhållsam och utan närmare detaljer. En viss oklarhet råder i vilket fall som helst kring detta.

Dramat kulminerade den 6 november då en grupp på 27 utlänningar fördes med fartyget *s/s Hohenhörn* till det av tyskarna ockuperade Estland. De flesta var sovjetiska medborgare, men gruppen innehöll också åtta judiska flyktingar, av vilka två var barn. Läkaren Walter Cohen hörde inte till de utlämnade. Alla utom en av dessa dog senare i Auschwitz. Statspolisen och inrikesministeriet försökte senare legitimera denna handling med att några av de utlämnade begått brott i landet. Den ena av dem hade brutit mot ransoneringsbestämmelserna, den andra, frivillig i vinterkriget, hade dömts för eko-

<sup>26</sup> Ragni Karlsson, ”Redogörelse för mina erfarenheter av de judiska flyktingarnas behandling i Finland” 17.6.1945, KA. Det odemokratiska i detta var att i en demokrati skall militärer inte blanda sig i politiska beslut. Enligt en annan redogörelse för dessa händelser som Karlsson skrev skulle kontakten till Kekoni gått via Wirtanen och Hiitonen genom professor Ruutu. *Ny Tid* 16.12.1947.

<sup>27</sup> Wirtanen, s. 229.

<sup>28</sup> Smolar, s. 203f., 209f. Stillers kontaktande av Mannerheim bekräftas av de flesta som skrivit om dessa händelser. Se t.ex. Wirtanen, s. 227; Suominen, s. 120f., Torvinen, s. 191.

<sup>29</sup> Suominen, s. 189f.

nomisk brottslighet till 10 månaders fängelse. De övriga sex fanns inte i brottsregistret. I november 2000 avtäcktes ett minnesmärke över dessa åtta i Helsingfors. Vid avtäckningsceremonin bad statsminister Paavo Lipponen om förlåtelse på den finska statens vägnar.

Sedan FNB i december 1942 publicerat en kommuniké som okritiskt upprepade statspolisens tolkning av händelserna återkom *Arbetarbladet* till fallet. Tidningen ställde sig frågande till att lindrig brottslighet skulle få vara orsak till utlämning:

Framför allt är det viktigt att de av en månghundraårig kulturutveckling helgade grunderna vidmakthållas. Det är också både mänskligt och rimligt, att man icke utsätter människor för de svåraste faror bara för någon obetydlig förseelse – svårare sådana bör ju beivras inom landet enligt gällande lag.<sup>30</sup>

Utlämningen väckte uppmärksamhet i Sverige, England och USA. Hans Schoenfeld vid den amerikanska ambassaden i Helsingfors hade av Wirtanen tidigt underrättats om vad som var på gång.<sup>31</sup> De socialdemokratiska ministrarna var rasande. Fagerholm skrev senare om det löfte han fått av Ryti: "Tyvärr blev jag lurad, troligen inte bara jag."<sup>32</sup> Mannerheims roll i affären är omstridd. Enligt vissa uppgifter skulle han ha reagerat starkt på utlämningen, enligt andra skulle han ha meddelat att det var en politisk fråga som han inte ville blanda sig i.<sup>33</sup> De socialdemokratiska ministrarnas starka reaktion samt omsorgen om Finlands rykte i omvärlden ledde dock till att inga fler utlämningar ägde rum.

### **Räddningen**

Att ytterligare utlämningar avvärijdes var en seger för flyktingvännerna. Dessa lät inte saken ligga utan fortsatte sitt arbete. Målet var att de flyktingar som ännu fanns i landet skulle få flytta till det neutrala Sverige. Tillsammans med den socialdemokratiska partisekreteraren Aleksi Aaltonen besökte Wirtanen

<sup>30</sup> *Arbetarbladet* 11.12.1942.

<sup>31</sup> Hannu Rautkallio, *Ne kahdeksan ja Suomen omatunto. Suomesta 1942 luovutetut juutalaispakolaiset* (Espoo 1985), s. 176, 185f.

<sup>32</sup> K. A. Fagerholm, *Talmannens röst* (Helsingfors 1977), s. 126. I ett uttalande några år efter kriget ger Fagerholm en något annan version av händelsen. I den är det inte Ryti utan statsminister Rangell som övertalar honom att ta tillbaka sin avskedsansökan genom att lova att saken ännu inte är färdigbehandlad. (S u o m i n e n, s. 135f.)

<sup>33</sup> T o r v i n e n, s. 204–206.

utrikesministeriet i november 1942 för att diskutera denna möjlighet.<sup>34</sup> Också inom judiska församlingen arbetade man aktivt för detta. Från svenskt håll visade man dock till en början ingen större entusiasm, utan menade att Finland borde markera sin självständighet och själv skydda dessa flyktingar. Endast ifall en ny utvisning hotade var Sverige berett att omedelbart utfärda visum till flyktingarna.

Ragni Karlsson och Atos Wirtanen sammankallade ett möte i Kajaniemi vårdshus i Helsingfors den 30 juni 1943, med avsikt att grunda en medborgarkommitté för att hjälpa flyktingarna att komma till Sverige. Som Karlsson senare konstaterat var det inte några "särdeles imponerande massor" som infann sig till mötet, men den utsedda kommittén, som höll sitt konstituerande möte två dagar senare, bestod av kända personer som professor Yrjö Hirn, författaren Arvid Mörne och pedagogen Laurin Zilliacus. Den socialdemokratiska riksdagsmannen Yrjö Kallinen valdes till ordförande, sfp-riksdagsmannen, doktor C. O. Frietsch blev viceordförande och den outtröttliga Ragni Karlsson fungerade både som sekreterare och kassör. Kommittén utsåg också ett arbetsutskott bestående av Kallinen, Frietsch, Karlsson, Zilliacus och Wirtanen.<sup>35</sup> Men som Elina Suominen konstaterat gjordes det verkliga arbetet emellertid av Ragni Karlsson, Atos Wirtanen och Sylvi-Kyllikki Kilpi, av vilka den sistnämnda inte hörde till arbetsutskottet.<sup>36</sup> Wirtanen har återigen, antagligen av anspråkslöshet, framhävt att det var de båda damerna som gjorde det egentliga jobbet.<sup>37</sup>

Komitténs viktigaste uppgift var att få de judiska flyktingarna i Finland i säkerhet till Sverige. Många års osäkerhet och hårda villkor i arbetsläger hade tårt på flyktingarnas fysiska och framför allt psykiska hälsa. Många hade upplevt psykiska sammanbrott. Samtidigt var osäkerheten stor gällande Finlands öde, då man fruktade en tysk ockupation. En flyttning till Sverige var vad flyktingarna själva önskade och vad kommittén arbetade för. Atos Wirtanen ansåg att Sverige var "det enda land som i detta nu kan erbjuda dem den trygghet, som de framför allt äro i behov av".<sup>38</sup> Så gott som hela det övriga Europa befann ju sig vid denna tid i krig. Vid mötet den 30 juni berättade

<sup>34</sup> *Ibid.*, 211.

<sup>35</sup> Protokoll från grundande mötet 30.6 1943, kommitténs konstituerande möte 2.7.1943 och arbetsutskottets möte 5.7.1943. KA.

<sup>36</sup> *Suominen*, 216f. Frietsch, som själv var vice ordförande för kommittén, uppger samma tre personer som de som gjorde det verkliga arbetet. *Frietsch*, s. 457f.

<sup>37</sup> *Wirtanen*, s. 229.

<sup>38</sup> Brev Atos Wirtanen – Friherre Beck Friis i kommitténs namn, 6.12.1943, KA.

Ragni Karlsson att det vid denna tidpunkt fanns 102 judiska flyktingar i landet, varav 2 i fängelse, 9 i ett läger i Jockis (dit internerna från Hogland flyttat), 39 evakuerade i Hauho och Lampis samt 52 på fri fot. Av de sistnämnda sades 26 försörja sig själva och sina familjer.<sup>39</sup>

På det konstituerande mötet den 30 juni 1943 fastslogs följande tre målsättningar för kommitténs arbete: att söka utverka tillstånd för de flyktingar som så önska att resa till Sverige och slå sig ned där; att söka utverka tillstånd för flyktingarna att lämna lägren i Hauho och Lammi där de nu placerats, för att bosätta sig på sådana orter där de kunna utöva sina yrken och försörja sig och sina familjer på ett för landet nyttigt och gagneligt sätt; samt att utverka arbetstillstånd för de arbetsföra bland flyktingarna.<sup>40</sup>

På arbetsutskottets möte den 5 juli beslöts att vid sidan av dessa mål också arbeta för en frigivning av de två judiska flyktingar som i efterdyningarna av utvisningen ännu hölls fängslade. En av dem var läkaren Walter Cohen.<sup>41</sup>

För att nå dessa mål fördes diskussioner både i Finland och i Sverige. Kommittén riktade sig flera gånger till minister, friherre Hans Beck-Friis vid den svenska beskickningen i Helsingfors. Atos Wirtanen diskuterade i Stockholm med socialminister Gustav Möller, representanter för mosaiska församlingen, representanter för den polska legationen samt helt kort med statsminister Per Albin Hansson. Samtidigt fördes överläggningar med regeringsrepresentanter i Finland. Också med riksdagsman Sven Andersson från Göteborg och med Finlands Röda Kors diskuterade Wirtanen flyktingarnas öde. Kilpi och Karlsson förde också de diskussioner med olika parter. Strävandena belönades till slut med framgång. De judiska flyktingarna gavs rätt att lämna Hauho och Lampis, och sommaren 1944 kunde de allra flesta av dem ta sig över till Sverige. Den 15 maj hade *Arbetarbladet* i en kort notis på första sidan konstaterat att de drygt hundra judiska flyktingarna "kommer i dagarna att överflytta till Sverige".<sup>42</sup> Innan de kunde ta sig till Sverige tillbringade de flesta flyktingarna några veckor i svenska Österbotten, "i människovärdiga bostäder och omgivna av en vänligt inställd och förstående befolkning".<sup>43</sup>

<sup>39</sup> Ragni Karlsson, "Referat över de judiska emigranternas behandling i Finland, hållet vid ett möte i Kajsaniemi värdshus den 30 juni 1943". KA.

<sup>40</sup> Protokoll från grundande mötet 30.6.1943. KA.

<sup>41</sup> Protokoll från arbetsutskottets möte 5.7.1943. KA.

<sup>42</sup> *Arbetarbladet* 15.5.1944.

<sup>43</sup> Ragni Karlsson i *Arbetarbladet* 26.2.1945. Hon tillägger att denna "österbottniska sejour blev sedan det bästa och positivaste minne de medförde från Finland".

**En man och hans samvete**

I sina memoarer har Wirtanen berört arbetet för de judiska flyktingarna, utan att på något sätt stoltsera med sin egen roll i det. Tvärtom, han berättar långt ifrån allt han gjorde i denna sak, utan tonar ner den centrala roll han själv hade i arbetet. Däremot är hans vidräkning med de krafter som genomförde eller accepterade utlämningen mycket skarp, och hans besvikelse över att de direkt ansvariga, Anthoni och Horelli, aldrig bestraffades är stor:

De judiska flyktingarnas öde i Finland under andra världskriget hör till vår historias svarta kapitel. De utvisade åtta skall vi inte glömma för att deras öde fullbordades i en tid, då miljoner rasfränders lidande och död genom sin väldiga omfattning överskuggar deras rättslösa övergivenhet och död i främmande land.<sup>44</sup>

Vad var det som gjorde Atos Wirtanen till en av de få som engagerade sig helhjärtat för de judiska flyktingarnas sak? Det är det förstås omöjligt att i efterhand med säkerhet bestämma. Men antydningar om vilka drivkrafterna var kan man finna.

Atos Wirtanen hyste ett stort intresse för utrikespolitik. Han insåg tidigt faran i nazismen och såg kampen mot den som det absolut viktigaste. Han var aktiv inom den internationella socialdemokratin och hade på olika möten utomlands träffat tyska socialdemokrater som tvingats fly från sitt land. Hans grundmurade antinazism skapade självfallet en stor sympati för nazismens olika offer, däribland judarna. Detta ideologiskt grundade motiv för sitt flyktingengagemang delade han med flera andra flyktingvänner, inte minst Ragni Karlsson och Sylvi-Kyllikki Kilpi. Alla tre tillhörde socialdemokratin vänsterflygel och alla tre gick senare över till folkdemokraterna. Intressant är att då Ragni Karlsson försökte – och lyckades – få professor Yrjö Hirn att samlas på en petition för de utvisningshotade, var de båda en aning oroade över den starka socialdemokratiska dominansen i detta arbete:

[Hirn] var ense med oss däri, att något borde göras också från borgerligt håll helst så högerbetonat håll som möjligt, så att aktionen icke skulle framstå som en enbart socialdemokratisk opinionsyttring.<sup>45</sup>

<sup>44</sup> Atos Wirtanen, s. 232. När Horelli våren 1941 tillträdde som minister karaktäriserades han i *Arbetarbladet* (antagligen av Wirtanen) som en person som "gjort sig känd som en av de mer sansade högermännen". (*Arbetarbladet* 14.5.1941)

<sup>45</sup> Ragni Karlsson, "Redogörelse för mina erfarenheter av de judiska flyktingarnas behandling i Finland" 17.6.1945, KA. Att det hittills varit bara socialister och judar som "brå-



Atos Wirtanen var en mycket ideologisk människa. Samtidigt var han orädd och principfast, någon skulle säkert säga envis och konfliktbenägen. Man kan med Claes Andersson säga att han "sökte konflikten, konfrontationen, och skydde den bekväma undfallenheten och den ideologiska stiltjen".<sup>46</sup> Men det är ofta de som skapar konflikter som också har styrkan att stå rakryggade då det krävs civilkurage. En av Wirtanens vänner bland de judiska flyktingarna frågade sig en gång vart det skulle leda om också Wirtanen skulle ansluta sig till den överstora skaran av försiktiga.<sup>47</sup> En annan skrev på god men inte felfri svenska:

Med hänsyn på att allt ligger i Eder hand, hoppas jag att det skall gå slutligen ändå bra för oss. Ni kann säkert inte riktigt förstå hur tacksam jag är.<sup>48</sup>

Det är intressant att notera att vid sidan av ideologiska och moraliska också patriotiska motiv tycks ha spelat en roll för flyktingvännerna. I sitt tal på mötet i Kajaniemi den 30 juni 1943 sade Ragni Karlsson:

Den ideella och moraliska sidan av saken behöver jag i denna församling näppeligen framhålla. Vi har alla skyldighet att ingripa, inte bara en rent humanitär skyldighet att hjälpa nödställda medmänniskor utan också en ideologisk för frihetens sak och sist men inte minst en skyldighet mot vårt lands framtid. Flyktingarnas behandling i Finland kan nämligen när kriget en dag är slut bli en fråga av stor politisk betydelse.<sup>49</sup>

Såsom ovan framgått ansåg Ragni Karlsson det vara viktigt att också få med borgerliga personer i arbetet för flyktingarna och detta är eventuellt en orsak till att hon betonade flyktingbemötandets betydelse för Finlandsbilden. Men att hon och Wirtanen och de andra flyktingvännerna var genuint angelägna om Finlands väl är helt klart.

kat" var enligt Karlsson olyckligt då ingendera gruppen var "så synnerligen inflytelserika i onådens år 1942". *Ny Tid* 16.12 1947.

<sup>46</sup> Förord i Atos Wirtanen, *Och så vidare? Beträktelser av en utopist i vår tid* (Helsingfors 1984), s. 12. K.A. Fagerholm, Wirtanens huvudmotståndare inom finlandssvensk socialdemokrati efter kriget, har senare skrivit apropå Wirtanen: "Vi har alltid haft besynnerliga individer i vår svenska arbetarrörelse. På något sätt tycker vi ändå om dem." Fagerholm, s. 271.

<sup>47</sup> Brev Leopold Basch – Ragni Karlsson, 14.11.1943, KA.

<sup>48</sup> Brev Gisa Herschkowitz – Atos Wirtanen, 17.8.1943, SLSA. (I detta arkiv har hon det felaktiga förnamnet Lisa.)

<sup>49</sup> Ragni Karlsson, "Referat över de judiska emigranternas behandling i Finland, hållet vid ett möte i Kajaniemi värdshus den 30 juni 1943". KA.

Atos Wirtanens resoluta antinazism betydde också ett klart avståndstagande från nazismens rasteorier – eller som han själv uttryckte det: ”rasfåneryt.”<sup>50</sup> Inte bara ogillade han antisemitism och rasism, utan han var också en vän av det judiska folket, vilket han ger uttryck för i den diktsamling som han 1942 utgav i Sverige (enligt honom själv ”censurförbjöds” den i Finland.<sup>51</sup> I dikten ”Det utvalda folket” hyllar författaren Israel, som gett oss Moses, Salomo, profeterna, Spinoza, Einstein och Marx:

Hell Israel! –  
 du lidandets utvalda,  
 du folk av flyktingar från tid till tid,  
 du eviga vandrare genom öknar och främmande länder.  
 Fanns väl ett folk som ditt på hela jorden?

I dikten driver Wirtanen också med nazismens hysteriska rädsla för det judiska blodet när han önskar att det skulle transfuseras till oss som ”ett serum mot våra värsta stupiditeter!”<sup>52</sup> Denna dikt betydde tydligen mycket för Wirtanen, för nästan trettio år senare försökte han sprida den vitt omkring. Han översatte den själv till finska och fick den översatt till tyska av hustrun Irja Hagfors och till engelska av konstnären Cary Rick. Han skickade den till ett flertal tidningar i flera länder och hoppades också på översättning till franska och italienska.<sup>53</sup> I *Hufvudstadsbladet* publicerades den med följande kommentar:

Dikten skrevs och publicerades i Sverige efter de första rapporterna om nazisternas judeutrotning. Författaren har nu önskat publicera dikten på nytt, mot bakgrunden av den aktuella politiska situationen i Mellersta Östern.<sup>54</sup>

Wirtanens judevänlighet väckte viss uppmärksamhet. Juden och socialdemokraten Santeri Jacobsson hade av Katri Vala fått höra att Wirtanen skulle ha sagt att det att vara jude i sig är något positivt. Jacobsson förklarar sedan hur det i själva verket – på 1930-talet – enbart var en börda att vara jude:

<sup>50</sup> Brev Atos Wirtanen – Fröken Lilius, 14.3.1939. KA.

<sup>51</sup> Brev Atos Wirtanen – Bruno Kreisky 30.11.1971. SLSA.

<sup>52</sup> Atos Wirtanen, *Amor fati* (Stockholm 1942), s. 26f. I en tidigare aforismsamling driver Wirtanen hejdlöst med nazismens rasföreställningar och antisemitismens fixering vid den judiska näsan. Atos Wirtanen, *Kaos och kristall* (Helsingfors 1935), s. 80f.

<sup>53</sup> Brev Atos Wirtanen – Alvar Alsterdal 22.11.1971. SLSA.

<sup>54</sup> *Hufvudstadsbladet* 28.11.1971.

Kiittäkää taivasta, ettette ole syntynyt juutalaisena. Sanon sen Teille hyvässä mielessä, sillä se 'positiivisuus', jota havaitsette juutalaisessa, on raskas kantamus, jota en soisi niin hyvää tarkoittavalle ihmiselle kuin Teille.<sup>55</sup>

Wirtanens intresse och sympati för judarna syns också i att händelser och frågor med anknytning till dem gavs stort utrymme i *Arbetarbladet* under hans tid. Ett exempel på det är de tyska åtgärderna mot judarna i Danmark hösten 1943. Dessa föranledde två ledare i samma nummer av tidningen. I den ena fördömde K. A. Fagerholm åtgärderna i starka ordalag. I den andra, antagligen skriven av Wirtanen, behandlades judeförföljelse rent generellt. Ledaren ser antisemitismen som ett slags psykisk sjukdom och andlig farsot och avslutas med följande konstaterande:

Ehuru vi kommit därhän, att man inom s.k. tongivande kretsar håller en skyddande hand över våra aktiva antisemiter och ogärna ingriper mot dem, ja, t.o.m. i vissa fall ogillar, att de behandlas efter förtjänst, vågar vi likväl begå den taktlösheten att nämna sak vid rätt namn.<sup>56</sup>

Wirtanens judevänlighet tog sig också uttryck i en stor sympati för staten Israel. Också efter sexdagarskriget 1967 då de flesta till vänster tog parti för palestinierna uppträdde han som försvarare av den judiska staten. Det finns många vittnesbörd om detta. I början av 1970-talet fick han två tackbrev från en anställd vid israeliska ambassaden i Helsingfors. I det första tackades Wirtanen för att han publicerat ovan nämnda dikt i *Hufvudstadsbladet*, i det andra gällde tacket engagemanget för de judar som förföljdes i arabländerna, framför allt i Syrien.<sup>57</sup> År 1972 kallades Wirtanen av Judiska församlingen i Åbo att hålla festtalet vid dess firande av Israels självständighetsdag, vilket han också gjorde.<sup>58</sup> Inför sexdagarskriget 1967 publicerades en pro-israelisk fredsappell från finländska kulturpersonligheter riktad till FN:s generalsekreterare U. Thant. Initiativtagare till denna aktion var den judiske kapellmästaren Simon Parmet, men det var Wirtanen som skrev texten.<sup>59</sup> Efter kriget var han bland det tjugotal personer som tog initiativ till en insamling för

<sup>55</sup> Övers.: "Tacka himlen att Ni inte fötts till jude. Det säger jag Er i största välmening, ty det 'positiva' Ni ser hos juden är en tung börda, som jag inte skulle unna en så välmående människa som Ni." Brev Santeri Jacobsson – Atos Wirtanen 24.4.1936. SLISA.

<sup>56</sup> *Arbetarbladet* 6.10.1943.

<sup>57</sup> Brev M. Bar-Yehouda – Atos Wirtanen 2.12.1971 och 21.6.1972. SLISA.

<sup>58</sup> Fyra brev Judiska församlingen i Åbo – Atos Wirtanen 1972. SLISA.

<sup>59</sup> Publicerad bl.a. i *Hufvudstadsbladet* 4.6.1967.

humanitär hjälp till Israel.<sup>60</sup> På insändarplats i *Hufvudstadsbladet* försvarade han i flera debatter Israel, och ställde frågan: "Kan någon verkligen på allvar, efter allt som hänt i vår världsdal och vårt sekel, i denna situation annat än känna sympati för Israel?"<sup>61</sup> I en annan insändare försvarade han Israels rätt att existera och kritiserade arabstaterna för att de vägrade erkänna denna rätt. Insändaren avslutas med följande ord: "Det förefaller mig gåtfullt, att radikalt inställda människor i denna konflikt kan hysa tvekan inför uppgiften att hävda Israels rätt."<sup>62</sup> Författarinnan Sally Salminen skickade från Danmark ett brev till Wirtanen för att tacka honom för denna insändare.<sup>63</sup> Annars fick han inte någon större sympati för sin pro-israeliska hållning av sina vänner på vänsterkanten. År 1973 beklagade han sig över den "idiotiska och grovt taktlösa antisemizismen, som i synnerhet de yttersta vänsterungdomarna börjat odla."<sup>64</sup> Han deklarerade klart att judarna och Israel hade en speciell plats i hans hjärta: "Om jag tänker på de europeiska nationerna, vilkas öden vädjar till ens medkänsla, kommer Israel – judarna – för mig på första plats."<sup>65</sup>

Under sitt engagemang för de judiska flyktingarna fick Wirtanen också personliga vänner, vilka han umgicks med och personligen försökte hjälpa. En av dem var Leopold Basch, affärsman och aktiv socialdemokrat, född i slutet av 1800-talet (uppgifterna om exakt födelseår varierar) i staden Arad (vid dagens gräns mellan Ungern och Kroatien) men uppvuxen i Wien. Tillsammans med sin far, hustru, dotter, svägerska och svärmor lyckades han komma till Sverige sommaren 1944. Innan dess hade han i flera brev till Wirtanen vädjat om hjälp för att komma till Sverige och uttryckt sin tacksamhet över deras vänskap. Basch var en intellektuell med radikal socialistisk övertygelse och kontakten med honom, som fortsatte efter flyttningen till Sverige, hade Wirtanen säkert stort utbyte av.<sup>66</sup>

Men Atos Wirtanen blev inte bara vän med vissa judiska flyktingar. Han hade också en kärleksaffär med en av dem. Sångerskan Maria Donath, född 1899, skrev från Tavastland passionerade brev till sin "Liebling" Atos, i vilka

<sup>60</sup> *Hufvudstadsbladet* 16.6.1967.

<sup>61</sup> *Hufvudstadsbladet* 4.7.1967.

<sup>62</sup> *Hufvudstadsbladet* 22.9.1967.

<sup>63</sup> Brev Sally Salminen – Atos Wirtanen 25.9.1967. SLSA.

<sup>64</sup> Brev Atos Wirtanen – Alvar Alsterdal 3.3.1973. SLSA.

<sup>65</sup> Brev Atos Wirtanen – Alvar Alsterdal 30.9.1968. SLSA.

<sup>66</sup> Det finns sammanlagt 7 brev från Basch till Wirtanen från åren 1943–44 i KA samt 7 från åren 1942–48 i SLSA.

hon oftast klagade över att han inte skrivit och ibland uttryckte sin enorma glädje över att han till slut gjort det. Den 15 april 1942 skrev hon ett mycket kort brev där hon gratulerar Wirtanen till dennes giftermål och tillägger: "Du hast mich sehr weh getan, doppelt mehr in meiner hilflosen Verbannung."<sup>67</sup> Sommaren 1944 tog hon sig över till Sverige. Hennes sista bevarade brev till Wirtanen är skrivet i Eskilstuna den 17 oktober samma år.<sup>68</sup>

När Ragni Karlsson 1944 fyllde 50 år skrev Wirtanen en hyllningartikel i *Arbetarbladet*, där han också berörde hennes arbete för flyktingarna. Han skrev bl.a.:

Det är inte så många som intresserat sig för dessa människor, vilka världskrisens svallvågor vräkt upp mot våra kuster. Vår gästfrihet har säkerligen icke alltid hållit måttet. Så mycket värdefullare har det varit, att enskilda medborgare betraktat det som en mänsklig och patriotisk plikt att göra vad som kunnat göras för dessa olyckliga.<sup>69</sup>

Utan att nämna det talar Wirtanen här också om sig själv.

Det råder inget tvivel om att "godhetens trojka" Kilpi – Karlsson – Wirtanen gjorde en stor humanitär och varför inte också patriotisk insats genom sitt arbete för de judiska flyktingarna. Trots det kvalificerar de sig inte för den officiella utmärkelsen som "rättfärdiga bland folken" eftersom de inte riskerade sina liv eller sin trygghet genom detta. En av flyktingarna, Eva Basch-Kähre, är idag övertygad om att Wirtanen och Karlsson räddade familjens liv. "Det är jag dem fortfarande djupt tacksam för. De satte säkert sina karriärer, och potentiellt sina liv, på spel för vår skull."<sup>70</sup>

Det är fullständigt klart att insatserna för de judiska flyktingarna inte höjde Kilpis, Karlssons och Wirtanens redan från förut minimala anseende inom Statspolisen och bland de tyskvänliga krafterna i samhället. Men direkt livsfarlig var denna verksamhet dock inte. Våren 1944 måste Wirtanen visserligen gå under jorden, men det berodde på hans engagemang inom fredsoppositionen.

<sup>67</sup> Övers.: "Du har åsamkat mig mycket smärta, dubbelt så mycket i min hjälplösa förbannelse." Brev Maria Donath – Atos Wirtanen, 15.4.1942, KA. Wirtanens äktenskap med Maj-Lis Rydman varade ett drygt år.

<sup>68</sup> Det finns sammanlagt 16 brev från Maria Donath till Atos Wirtanen i KA. Dessutom två i SLSA. (Eftersom dessa två brev endast är undertecknade med "Maria" finns de i samlingen av brev från oidentifierade & anonyma skribenter.)

<sup>69</sup> *Arbetarbladet* 28.4.1944.

<sup>70</sup> Brev Eva Basch-Kähre – Svante Lundgren 19.6.2003, i mottagarens ägo.

Det viktiga är inte officiella utmärkelser. Som Ragni Karlsson uttryckte det 1947:

Om vi levde i ett demokratiskt och humant land skulle Stiller få medalj. Men säkert bereder honom tusentals människors tacksamhet en större tillfredsställelse.<sup>71</sup>

Stiller fick faktiskt medalj till slut, riddartecknet av första klass av Finlands lejons orden. När judiska församlingen ordnade en fest till händelsens ära kom Stiller själv försenad, tog sin medalj och gick.<sup>72</sup> För honom betydde medaljer och utmärkelser ingenting, människor allt.

Så också för Karlsson, Kilpi och Atos Wirtanen. De räddades tacksamhet och vetskapen om att ha stått emot de mörka makterna var för dem belöning nog.

<sup>71</sup> *Ny Tid* 22.12.1947.

<sup>72</sup> *Smolar*, s. 337.

---

# ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

---

Vem var redaktör för *Om Konsten at rätt behaga*?

HENRIKA ZILLIACUS-TIKKANEN

Den första tidskriften inom det område som idag är Finland var *Om Konsten at rätt behaga* som utkom i Åbo med 16 nummer under år 1782. Utgivare var Kgl. Acad. Boktr. J. C. Frenckells Encka, som ledde tryckeriet efter mannens död år 1779. Päiviö Tommila konstaterar i en faksimilutgåva av tidskriften 200 år senare att den nog kan karakteriseras som en tidskrift eftersom den enbart innehöll artiklar, berättelser och dikter som inte hade nyhetsstoffets aktualitet. Intressant är att man inte med säkerhet vet vem som var redaktör för tidskriften. Redaktören använde signaturen Amo Homines, och någon gång initialerna M. H. Fram till nionde numret skrev uppenbarligen redaktören allt material själv. Därefter publicerades tre längre översatta noveller. Tidskriften riktade sig klart till en kvinnlig läsekrets – artiklarna i de första numren *Til unga Fruntimmer* och avskedsartikeln i det sista numret *Til mina Läsarinnor*.

*Om Konsten at rätt behaga* fick en efterföljare i *Angenäma Sjelfswäld* som var rätt lika till formatet. Enligt en uppgift av Henrik Gabriel Porthan redigerades *Angenäma Sjelfswäld* av Samuel Lizelius (1755–1830), son till kyrkoherden Anders Lizelius.<sup>1</sup> Samuel Lizelius studerade i Åbo, vistades i slutet av 1770-talet i Stockholm, verkade som predikant vid Åbo infanteriregemente från år 1784 och utnämndes år 1789 till kyrkoherde i Kristina socken i Savolax. Tommila skriver att Lizelius av allt att döma var redaktör också för *Om Konsten at rätt behaga*. Som ett argument anför han att Lizelius var sjuklig. I avskedsbrevet för *Om Konsten at rätt behaga* klagar redaktören över tidsbrist och sin dåliga hälsa.

<sup>1</sup> Päiviö Tommila, *Våra första tidskrifter Om Konsten at rätt behaga och Angenäma Sjelfswäld som tidsspeglar*. Faksimilutgåva (Helsingfors 1982), s. 17.

Båda tidskrifterna var moralistiska tidskrifter som skildrade ståndspersoners umgängesvanor och gav levnadsregler. Men de var mycket olika till framtoningen. *Om konsten at rätt behaga* var en välvillig och idealistisk lärare. Den första artikeln handlade om människornas goda egenskaper och behovet av ständig hänsyn till andra människor. *Angenäma Sjelfswäld* kritiserade omgivningen och utsatte många seder för löje. Detta verkar passa bättre in på Samuel Lizelius, som beskrivs som häftig och trätgirig till karaktären.

Det verkar osannolikt att samma person skulle stå bakom båda tidningarna. Om Tommilas huvudargument är att både redaktören och Lizelius varit sjukliga låter detta inte heller övertygande. Åtminstone kan det vara mödan värt att se på tänkbara alternativa kandidater.

I sitt avskedsbrev i tidskriftens sista nummer (16/1782) skriver redaktören under rubriken *Til mina Läsarinnor*:

Tro mig, wärkeligen kostar det icke rätt mycket uppå mig, när jag nu gör min afskeds wisite hos Eder mina Nådiga, gunstiga, ärbara, wackra och ädla Läsarinnor, men besynnerligen röres jag af de ömmaskänslor; då jag nu skal skiljas wid mina älskade och wördade Gynnarinnor, hwars approbation mina enfaldiga fast wälmenande ark wunnit. Tillåten mig nu derföre aflägga min lika så ödmjuka som uprigtiga tacksägelse. Hwad nöje smakar icke en författare, då han winner, bifall af uplyfta, ädelsinnade och renhjärtade Läsare! Sannerligen! Hwad kan han högre önska, då han ser sina sanningar blifwit wäl emottagne af utwalda goda hjertan? Nej, ingen ting.

Här identifierar skribenten sig med en författare av manligt kön, men i det följande låter det snarare som om skribenten var en kvinna:

Jag tackar äfwen ock mine bewågne Läsare af det lärda och witra könet som bewärdigat at kasta ögonen på et klåpare wärk i skrifkonsten: Ni seen dock däraf, mine Herrar, huru gärna jag wille efterapa Eder, och at jag så som et krypande barn hasar efter sin Far; krupit i Edra fotspår. Hade den wisa och Ewiga Försynen icke igenom sina outransakeliga beslut, afmätit min lott, och satt oöfwerwinnerliga bommar för mig så hade jag wäl upklängt mig på Parnassens trappor, för at af Eder hand undfå en liten Lagerkrants, så wäl som någon annan; waren emedlertid, Mine Herrar, så gunstige och ursäkten de fel, som Ni med Eder uplyste omdömmen finner i Minervas jolrande barns olärda tunga. Märkes äfwen besinna, Mine herrar, at våra sinnen, så wida wi gå dygde wägen, icke äro så mycket skilde wid hwar annan, som det utwärtens ser ut, och så wida, dygd och wet icke iklädt sig något wist kjön, så torde jag blott i anseende härtill winna Edert bifal, hwilket outsägeligen skulle smicka mig.

Hänvisningarna till bristande bildning i det ovanstående citatet talar också mot Lizelius, som hade studerat.

De kvinnor som vid den här tiden engagerat sig i tidningspressen var Frenckells änka själv, som ansvarade för tryckeriet vid tidskriftens utgivning, samt de två kvinnor som veterligen medverkat i *Tidningar utgifne af et säll-*



skap i Åbo, Brita Sidonia Gadd, född Fahlenius, och Catharina Swedenmarck, sedermera gift Hastfehr, och omgift Toll. Dessa bidrog med dikter. Swedenmarck har också skrivit andra dikter,<sup>2</sup> men det finns inga uppgifter om att någondera skulle ha skrivit andra typer av texter. Det är därför omöjligt att bedöma om de haft något att göra med tidskriftens uppkomst.

Päiviö Tommila anger i faksimilutgåvan flera inspirationskällor och förebilder för tidskrifterna – framför allt de s.k. moraliska veckotidningarna i England, Daniel Defoes *Review* (1704–1713), Sir Richard Steeles *The Tatler* (1709–1711) och framför allt Steeles och Joseph Addisons *The Spectator* (1711–1712). Efterföljare till de engelska tidskrifterna var bl.a. *Der Patriot* (1724–1726) i Hamburg och *Then Swänska Argus*, redigerad av Olof von Dahlin 1732–1734. Strax efter denna utkom den första tidskriften utgiven av en kvinna för kvinnliga läsare, Margareta Mommas *Samtal mellan en Argiskugga och en obekant Fruentimbers skugga. Nyligen ankommen till de dödas rike*. Tidskriften utkom med tio nummer under åren 1738–1739,<sup>3</sup> och den nämns inte av Tommila.

Förebilder som Tommila inte heller nämner men som borde ligga nära till hands är de s.k. fruntimmerstidningarna i Stockholm. Under perioden 1770–1793 utkom så vitt man vet nio kvinnotidningar, fem troligen utgivna och redigerade av män och fyra av kvinnor.<sup>4</sup> Margareta Berger uttalar sig med stor säkerhet om redaktörens kön också i de fall där utgivaren är okänd. Hon baserar slutsatserna på budskapet i texten. *Frustugo Bibliothek* (1770, 1 nummer, utg. Snällborg, okänd), *Fruentimmers Nöjen* (1772, 40 nummer, utg. okänd) och *Fruentimmers-Tidningar* (1772–1773, 35 nummer, utg. C. C. Gjörwell) utkom i rask följd.

Gjörwell motiverar i första numret av den sistnämnda tidningen sin målgrupp:

Sedan man så länge sökt upplysa och förbättra det hårdnackade Mankönet, tyvärr! utan at deraf skönja någon märkelig frugt i det allmänna, wänder man sig härmedelst til det andra könet, i den förströstan at omvändelse-Wärket hos dem mycket bättre lyckas.

En fjärde tidning, *Fruentimers Port-Feuillen*, utgavs av Johan Fischerström år 1781. Sist dök *Blad för Fruentimer* (6 nummer, okänd utgivare) upp år 1793.<sup>5</sup>

Medan Gjörwells tidning ännu utkom gav kvinnor ut tre blad i rask takt. År 1772 utkom *Brefwäxling Emellan Twänne Fruentimmer. Den ena i Stockholm Och Den andra på Landet i Åtskillige blandade Ämnen*. Utgivare var sig-

<sup>2</sup> E. Nervander, *En skaldinna i Finland på 1770-talet*, SLS Avhandlingar och uppsatser 30 (Helsingfors 1903), s. 222–236.

<sup>3</sup> Kristina Lundgren & Birgitta Ney, *Tidningskvinnor 1690–1960* (Stockholm 2000), s. 15.

<sup>4</sup> Margareta Berger, *Äntligen ord från Quinnohopen! Om kvinnopress under 1700-talet* (Stockholm 1984), s. 11–16.

<sup>5</sup> *Ibid.*, s. 18

naturen Adelaide, bakom vilken dolde sig Catharina Ahlgren.<sup>6</sup> Bladet bytte namn till *Brefwäxling mellan Adelaide och någre Wittre Snillen i Omväxlande Ämnen*, och slutligen *Fortsättning af Adelaides Brefwäxling angående Fru Windhams historia*.<sup>7</sup>

Tidskriften utgavs med tre nummer i veckan men lades ner mot slutet av våren 1773. Enligt Margareta Berger var det troligen Catharina Ahlgren som i juni samma år gav ut ett nytt fruntimmersblad, *De Nymodiga Fruntimren. Eller Sophias och Belisindes Tankespel*. Hon påpekar att tidskriften följde omedelbart efter *Brefwäxlingen*. Redaktören hade en god journalistisk förmåga och ett visst intresse för kvinnor. Också Kristina Lundgren och Birgitta Ney är av samma åsikt när det gäller redaktörens identitet. Denna tidskrift lades ner efter en månad och 16 nummer.<sup>8</sup> De övriga kvinnobladen var *Det enfaldiga Fruntimret* (1773, 4 nummer, utgivare signaturen Clarisse) och *Den Svenska Aspasié* (1782, 4 nummer, utgivare signaturen Aspasié).

*Om Konsten at rätt behaga* har uppenbara influenser från fruntimmerstidningarna i Stockholm, men det som gör kopplingen särskilt intressant är uppgiften i Margareta Bergers *Äntligen ord från Qwinnohopen – om kvinnopress under 1700-talet* att Catharina Ahlgren efter år 1775 försvann spårlost, och i en bouppteckning efter sin dotter 1790 "förmenas wara gift med en boktryckare wid namn Anders Barck och skal hon efter berättelse wara wistandes i Åbo".<sup>9</sup>

Det finns uppenbarligen skäl att se närmare på de publikationer Catharina Ahlgren har gett ut och jämföra dem med *Om Konsten at rätt behaga*.

### ***Adelaides Brefwäxling***

*Adelaides Brefwäxling* består av flera tidskrifter. Den första bar namnet *Brefwäxling Emellan Twänne Fruntimmer. Den ena i Stockholm Och Den andra på landet i Åtskillige blandade Ämnen*, och utkom med 24 nummer mellan den 11 mars 1771 och den 18 december 1772. Samtliga nummer är rubricerade *Bref ifrån et Fruntimmer i Stockholm till en Wän på Landet*. Brevet riktar sig till *Min oförlikneliga Wän!*, *Min utwalda Wän!* eller *Min ädlaste Wän!* Ofta citeras andra brev, det kan t.ex. gälla en avskrift av ett brev till *Min kära Syster!* En gång kopieras ett brev som enligt uppgift hittats på gatan och som i sin tur innehåller citat av korta brev som utväxlats mellan Brita Stina och hennes beundrare (7/1771). I nummer 5 beskriver Adelaide ett besök av en herre och återger hela dialogen som direkta citat av "Herrn" och "Frun". Efter dialogen kommenteras den besökande herren i nedlåtande ton.

De ämnen som avhandlas i breven är ofta betraktelser över vänskap och

<sup>6</sup> Lundgren & Ney, s. 17.

<sup>7</sup> Berger, s. 23.

<sup>8</sup> Lundgren & Ney, s. 19.

<sup>9</sup> Berger, s. 57.

dygdigt handlande. Ofta hyllas kung Gustaf i långa partier. Någon gång förekommer hänvisningar till personliga omständigheter. I det första numret påpekas att en okänd välgörare gjort det möjligt att utge bladen – uppenbarligen levde Adelaide själv i knappa omständigheter. I nummer 6 omtalas skribentens svaga hälsa: "Jag har nu änteligen den trösten uti mina plågor, at jag icke sjelf ådragit mig dem. [...] ifrån de aldra spädaste år pålagd at draga det korsset." Här finns också en hänvisning till "swarta, nedriga och grofwa själar som öfwer mig utösa den förgiftigaste galla". Men Adelaide konstaterar upp-givet: "Det hafwa de ju alltid gjordt."

I nummer 7/1771 omtalas innehållet i kommande nummer: "Nästa ark handlar om olyckliga Giftermål, så wäl Männers som Hustrurs elacka upfö-rande däruti. Likaledes en kort avhandling om högfärd; samt en målning af et ärkändsamt och tacksamt hjerta." Med målning avser Adelaide beskriv-ning. Redan följande dag dateras följande brev som mycket riktigt beskriver en olycklig hustrus öde; hon är fattig och sjuk och mannen vägrar ge pengar för deras dödfödda barns begravning.

Med hänvisning till hög feber och kraftlöshet skriver Adelaide att hon inte orkar tänka utan i stället översätter en vis mans tankar om högfärd, tacksam-het och erkänsla. Efter åtta brev utgivna i snabb takt mellan den 11 och 31 mars har Adelaide tydligen kommit på idén att citera existerande litteratur. I nummer 9 skriver hon till "Min wördnadswärda wän!": "Intagen af förund-ran öfwer en Boks Titul som kallas La Femme Malheureuse, och som följakt-eligen bär samma namn som jag sjelf", inleder hon följetongen om den "Olyckliga Elisabeth Windhams öden". Den pågår i nummer 9, 11, 12, 14, 16 och 20. Berättelsen avbryts ibland för att ge plats åt redaktörens anmärk-ningar, d.v.s. allmänna kommentarer till händelserna i följetongen.

I nummer 11 ingår en begäran om inlägg från läsarna: "Skulle någon wilja hugna Adelaide med bref, i hederliga ämnen, lämna de där dessa arken för-säljer." I följande nummer upprepas begäran: "Adelaide skulle blifwa mycket uppmuntrad, om någon af de Ädelsinte själar, som av en händelse läste dessa blad, wille fågna henne med bref i utwalda ämnen."

I nummer 13 ingår en text som är av intresse för en finländsk medieforska-re. Berättelsen "Trohets Bepröfwelse. Rachel och Mesopotamiens Gud. His-torisk berättelse" på fyra sidor är nämligen identisk med motsvarande text i nummer 3 och 4/1782 av *Om Konsten at rätt behaga*. Texten består, efter en kort introduktion, av en dialog mellan Rachel och Guden. Innehållet är det-samma med undantag för några mindre skillnader i stavning, t.ex. Ach eller Ack, respektive Rach eller Rachel.

Uppmaningen till läsarna att skriva bar frukt. I nummer 16 tackar Adelaide för ett anonymt brev som berömt hennes snille. I ett dubbelnummer 18–19 publiceras ett brev av signaturen "Alltid Ömhjertad" och Adelaides svar. Ock-så nummer 22–23 innehåller både ett brev av samma signatur och Adelaides svar. I båda breven ingår verser, på svenska och franska. I svaret visar Adelaide prov på en flitigt odlad självironi. Hon svarar på "Alltid Ömhjertads" verser

med att konstatera att "ehuru jag sjelf icke kan skrifwa vers wågar jag likwål uprepa de tankar, som, wid genomläsadet af min Herres Franska Wers föll mig in", varpå hon skriver en vers på franska bestående av åtta rader, och avslutar med artiga franska fraser.

Nummer 24 innehåller en avskrift av ett brev av signaturen Uranie skrivet redan år 1763, och några avskedsord av Adelaide:

Jag lånar hennes (Uranies) ord för att tolka mina tankar till Eder, trösta mig; ty jag behöfver det. Lycka til en god Jul-helg, min Herre! På det nya året torde wi råkas, om wi lefwe; men tyck icke illa wara, då jag är så ömtålig, at jag önskar, det jag nu för sista gången kastade min penna.

Trots detta avsked ingick i samma nummer en kungörelse att "bref under titeln Brevväxling emellan Adelaide och några wittra Snillen i Omväxlande Ämnen utkomma straxt wid nya årets början, 3:ne Nummer i hwarje wecka".

Så skedde också. Redan den 1 januari år 1773 förelåg ett dubbelnummer (1-2) som inleds med en nyårshälsning och som innehåller en lång rad hyllningar. Först och främst hyllas kung Gustaf III, sedan änkedrottning Lovisa Ulrika, prinsarna Carl och Fredrik Adolf samt prinsessan Sofia Albertina. Därefter hyllas riksråden. Efter denna högtidliga inledning övergår Adelaide till att hylla Selima, Phlegon, Filicinde, alla ädla fruntimmer, mankönet samt sig själv.

Det tredje numret och det påföljande dubbelnumret (4-5) innehåller en brevväxling med "Altid Ömhjertad". Diskussionen rör fru Adelaide själv, konungar av olika slag och Gud. Dubbelnumret innehåller också synpunkter på giftermål. Under kungörelser meddelas att det, utöver lösnummerförsäljningen i en angiven bokhandel, också är möjligt att prenumerera på breven.

I nummer 6 återupptas den olyckliga fru Windhams historia, som fortsätter i nummer 8, 9, 12, 14, 16 och 18. Nummer 7 innehåller en återgiven text om Gustaf III samt brev från "Altid Ömhjertad" och svar av Adelaide. I denna omgång av breven ingår en rad fabler, och flera texter om hundar. I "Fabel om Tulipanen" som publicerades i nummer 12 består sensmoralen i att trädgårdsmästaren sörjer en blomma som tagits av frosten mer än päronträdet frukt som samtidigt gått förlorad. "Fabel om Näktergalen och Domherren" ingår i nummer 14 och "Fabel om Näktergalen och Göken" i nummer 23. I nummer 13 inleds berättelsen om "Lilla Fideles Äfwentyr om Hundars beröm", som fortsätter i följande nummer. Temat följs upp i nummer 15 där Fideles födelse, ursprung, uppfostran och resor beskrivs. Det tredje kapitlet, som berättar hur Fidele anländer till England, ingår i nummer 17.

I nummer 18 framgår att Adelaide planerar brevens utgivning och innehåll på förhand och inte bara skriver ner sina tankar för dagen:

Som dessa blad nu nå till slut, och icke mera än 6 Nummer återstå, måste man för deras skuld som funnit nöje av Fru Windhams historia, hermed fortfara, fast något avbruten, och i kort sammandrag upprepa mindre betydande händelser.

De sista numren av *Adelaides brefväxling med witra snillen* innehåller brev till barnen med råd och förmaningar. Nummer 19 riktar sig till "Min kära Doter!" Syftet anges också:

En flickas första swaghet är at wilja behaga, jag kan ingenting säga däremot, emedan det är allom medfött: men jag wil häldre bjuda til at lära dig däruti den rätta konsten.

De egenskaper som understryks är ödmjukhet, ärbarhet, sedlighet, blygsamhet och anständighet. I följande nummer uppmanas dottern att fly elaka sällskap, fåfänglighet och lättja. Att samma skribent senare skulle grunda en tidskrift med titeln *Om Konsten at rätt behaga* och där rikta sig till unga fruntimmer och uppmana dem till mänsklighet, godhet, fromhet och belevnhet känns inte som en omöjlig tanke.

I nummer 21 riktar sig Adelaide till "Min ömt älskade son!" och i följande nummer till den unge Eraste, "Min käraste Son!". Sonen uppmanas till gudsfuktan och varnas för "de begär som förföra ungdomen, att swärja, kortspel och starka drycker". Också nummer 23 och 24 är riktade till sonen: "Måttlighet, rättwisa, försiktighet och ädelmod äro wishetens frukter; men rättwisan öfwerträffar dem alla." Nummer 24 avslutas med ett avskedsbrev till läsare och läsarinnor, där Adelaide den 24 februari 1773 försäkrar att ingen egen nytta har fört hennes klena, enfaldiga penna.

### *Om Konsten at rätt behaga*

*Om Konsten at rätt behaga* inleds med ett brev riktat till "Unga fruntimmer", där redaktören säger sig vilja överrätta några "jouveler som oändeligen skola försköna Eder", nämligen "mänsklighet eller humanitée, godhet eller fromhet samt belevnhet". Nummer 2 innehåller en "Målning af den wärkliga Kärleken och den falska" i form av en sedelärande berättelse om kärleken mellan Calista och Agaton. Nummer 3 spinner vidare på den sanna kärlekens tema. Här dyker texten om Rachel och Mesopotamiens Gud upp, och den introduceras så här:

Tillåt mig, mina Damer lämna Eder en liten Tafla, om den oskyldiga, och behagliga kärleken, hwilken jag dragit ur en Brefwäxling, och som är en öfwersättning ifrån Fransyskan, kallad: Trohets Bepröfwelse.

Berättelsen fortsätter i nummer 4, som också fortsätter med att behandla temat belevnhet. Belevnheten indelas i tre grenar som behandlas närmare, hövlighet, artighet och tillbörlig aktning. I nummer 5 och 6 publiceras en betraktelse över den "Ägta Kärleken i Giftermål" och därefter en text om den "Fader- och Broderliga kärleken". Under rubriken "Je ne Sais Quoi, eller Jag wet icke hwad" filosoferar redaktören om att en människa ibland kan visa sig angenämare än man först trott, och att en ful kvinna kan visa sig behaglig på många sätt. I nummer 8 inleds publiceringen av ett översatt drama: "Kärle-

Om  
Konsten at rätt behaga.

N:o 1.



Til unga Fruntimmer.

Som jag, Himlen ware tack! icke sielf är suuk; förstår jag mig icke på andras sukdomar, ängt mindre at derföre skrifuva Recepter. Jag förstår allena at högakta och älska behagliga, artiga och Dygdiga Fruntimmer, hwilkas ädla egenskaper förtiena mitt avördnads-offer. Tillåt mig til et hemis däruppå, öfwerlånna Eder några Jouveler som vändeligen skola försköna Eder, och skaffa Eder en behaglighet, som hwarken tid eller år kan fördriva, och som kunna göra Ederi minne efter döden, hos människor lika så angenäma som Ni nu ären. Jag har ärfi dem efter några döda wänner, och dessa Antiquer äro lika så dyrbara som sällsynna; men hwar och en har sit särskilda namn; samt beskrifning öfwer des nytta och bruk.

Den första utaf dem kallas:

Mänfklighet eller humaniteé.

Hör hädwid Reglorne af Testamentatorn:

”Igenom det order mänfklighet, menar jag den deltagning, som människor i gemen hysa allmännetigen för sin nästa, endast derföre at de äro människor lika som wi, och utan at med dem wara förknippade genom blodsband, kärlek eller wänfkap.”

”Det är billigt at för sina Föräldrar, sina slättingar och sina wänner, hafwa en särskild ömhet: men det är en annan slags wänfslia, som wi äro alla människor skyldige, lika såfem lemman af samma slät, hwars Skapare och Gud, heter Gud.”

”At dessa människor och handera dem med godhet, endast derföre at de äro edra medlemmar i Samhället, deruti består mänfkligheten. När denna känslan tagit rötter i hjertat, wäxer derutaf  
de

ken öfwerwunnen af Dygden” med personerna ”En Grefvinna”, en sprätthök som friar till grevinnan, en filosof som älskar henne, två betjänter och en kammarjungfru. Dramat fyller nummer 8 och 9 och efterföljs i nummer 10 av den översatta berättelsen om ”De twänne Systrarna om Arfwet”, som fortsätter till mitten av nummer 12. I nummer 12 startar ”Madonthe – eller den beljugna Oskulden” som fyller bladen fram till nummer 15.

I det nästsista numret av *Om Konsten at rätt behaga* (15/1782) finns ett brev till Amo Homines, uppenbarligen från en läsare. Brevet lyder i sin helhet:

Jo, det war rätt åt dig! Jag har skrattat mig trött, du stackare! Du will skrifwa om Konsten at behaga! Hör! Har du läst Donquihotte Mancha? Eller har du läst den nya Donquihotte, som blev galen af kärlek för en blå Sommarfogel, den han trodde wara en förtrollad Prinsessa? Om du har läst dessa Narrar, så har du sedt dig lika som i Spegelen; ty Amo homines

är det samma. Således skal du hädanefter kalla dig Donquihotte Moderne eller den Nymodige Donquihotte, eller den tredje Donquihotte, och så wil jag at dina lappar skola heta framdeles.

Då önskar jag dig lycka, min nymodige Donquihotte! Då kan du lättare behaga Fruntimren, när du gör dem til Toboso Damer, för hwilka du med din flegmatiska och mjeltsjuka blod strider, och wil lära behaga. Jag tycker mig redan se huru du lika som din hjelte, angriper wäderqwarns wingarne, i den tanken at de woro Jettar.

Men efter du är unga Fruntimmers Riddare, så bör du äfwen hafwa en heders titel: Le Chevailler de la triste Figure (Riddare af den ängsliga Gestalten) tyckes mig i anledning av dina torra och sträfwä arck, passa dig bäst. Dygder! Jouveler! Seder! O din narr! Wet du intet, eller wil du aldrig lära dig weta at våra dårskaper äro våra smycken och at en artig narr, (intet en så bedröfwelig narr som du är) är tusende gånger behagligare än en alfvarsam och wettig människa, som är utspökad med dina Jouveler? Åh! Jag kan just bli sjuk därwid.

Om mina nöjen, och min lifliga blod kunde tillåta mig at blifwa Auctor; så skulle jag wist aldrig hetat Amo Homines, eller Donquihotte; ty det är et och samma i våra tider. Nej tack! Jag skulle kalladt mig L'Ami eller L'Amant de Femmes; Ack! Du dumme! Hade du det gjordt, så hade du åtminstone fått et mildt och nådigt ögnkast af unga och wackra Fruntimmer; Men hwad får du nu? Jo den hedren at heta Donquihotte.

Men om du ej wil bedraga Praenumeranterne; så lyd mina wälmenande råd.

Först skal du ändra rubriquen i följande numror; ty om du ej är galnare än Donquihotte, så kan du wäl finna dårskapen i denne titelen; Konsten at behaga, och det – hwarigenom; igenom dygder! Jag har lust at gifwa dig en örfil, när jag råkar dig – stackars du om jag i nästa Nummer får se din otäcka behags konst. Tig häldre, och om du icke kan kasta penan i kakelungen för at med dess os röka bort dina flegmatiska och mjeltsjuka wätskor och humeurer; så kalla åtminstone dina usla papperslappar för Oeuvres du nouveaux Donquihotte eller den Nymodige Donquihottes snille foster.

För det andra skal du sjelf så wälja, antingen du häldre wil heta Amo Homines eller Donquihotte, hwilken är alt et; ty à force de Louer la vertue, on fera condamner, ou mepriser.

För det tredje, skal du blanda något Fransyska i din skrifart, som gör at dem låter angenämare; kanske, du swarar, än om icke man förstår det. Men hwad gör det dig, om de förstå eller ej, blott det låter och Numren blir full.

Jag försäkrar dig at de förstå dina Fransyska termer långt bättre, än din narraktiga konst at behaga.

Men jag! Jag heter L'ami des Femmes. Mins det, ifall din tröga blod, kan tillåta dig at swara mig. Farwäl Donquihotte moderne! Farwäl Chevalier de la triste Figure!

Texten är försedd med en fotnot: "Man måste hafwa läst Donquihotte för at förstå tanken i detta ämne."

Det kan inte uteslutas att brevet är skrivet av redaktören i självironiskt syfte. Innehållet förebådar den andra tidskriften, *Angenäma Sjelfswäld*, och brevets skribent kunde också vara Samuel Lizelius.

Nummer 16 inleds med "Ströda tanckar och betraktelser" under rubriken

”Menniskor liknade wid blommor”. Därefter följer dikten ”Bref til en wän” och slutligen avskedsbrevet ”Til mina Läsarinnor”.

### ***Likheter mellan Adelaides brev och Om Konsten at rätt behaga***

Den mest odiskutabla parallellen är givetvis berättelsen om Rachel och Mesopotamiens Gud som ingår i båda tidskrifterna. Men ensam bevisar den inte att redaktören varit samma person i båda fallen, eftersom exemplar av *Adelaides brefwäxling* givetvis kan ha tagit sig från Stockholm till Åbo och där skrivits av. *Om Konsten at rätt behaga* hänvisar direkt till att texten är ”dragen ur en brefwäxling”. Väsentligare är kanske att tidskrifterna har stora likheter när det gäller blandningen av olika genrer. Båda innehåller brev som är direkt riktade till läsaren, översatta följetonger som fortsätter i flera nummer, dialoger med direkt citerade repliker och i båda tidskrifterna ingår dikter. De övriga fruntimmerstidningarna innehåller inte samma blandning av textgenrer. Några av dem består så gott som helt av översatta berättelser, medan andra i huvudsak består av redaktörens direkta budskap till läsaren. När det gäller ämnesområden är tidskrifterna också mycket lika varandra. De talar framför allt för dygden genom sedelärande berättelser, om giftermålets problem och de hyllar vänskapen.

Detaljer som förekommer i båda tidskrifterna är hänvisningarna till ”Don Quichotte” och ”Toboso” – som intressant nog förekommer i brevet till redaktören i *Om Konsten at rätt behaga*. Redaktörernas röster i avskedsbrevet påminner om varandra; skribenten klagar över dålig hälsa, kallar sin text enfaldig och använder slutfrasen ”bortlägger min penna” respektive ”kastade sin penna”. Adelaide använder begreppen *att behaga* och *den rätta konsten* i brev till sin dotter. I båda tidskrifterna talas om målning i bemärkelsen beskrivning, berättelse. Namnet Eraste förekommer i båda.

Efter att ha läst igenom båda tidskrifterna är jag övertygad om att Catharina Ahlgren under sin vistelse i Åbo fortsatte på den bana hon inlett som signaturen Adelaide, och gav ut *Om konsten att rätt behaga*. Samuel Lizelius studerade i Stockholm i slutet av 1770-talet och kan där ha kommit i kontakt både med Adelaides blad och med henne själv. Det är omöjligt att bedöma i vilken utsträckning Catharina Ahlgren och Lizelius lånade av varandra eller kanske t.o.m. samarbetade kring tidskrifterna. Under alla omständigheter är det klart att fruntimmerstidningarna i Stockholm, och i synnerhet *Adelaides Brefwäxling* influerat redaktören för den första finländska tidskriften.

### ***Vem var Catharina Ahlgren?***

Vad vet vi då, enligt Margareta Berger, om Catharina Ahlgren?<sup>10</sup> Att signaturen Adelaide överhuvudtaget avslöjades får vi tacka den samtida författaren och bibliografen Jonas Apelblad, som forskade i vem som dolde sig bakom samtida och äldre tiders signaturer. Berger har kontrollerat och kompletterat

<sup>10</sup> *Ibid.*, s. 51–58.



Apelblads uppgifter. Catharina Ahlgren föddes 1734 som dotter till härads-hövdingen And. Ahlgren och hans hustru Laurentia Juliana Lieungfeldt, i Ljungs församling i Östergötland. Hennes far dog 1751 och efterlämnade en stor förmögenhet. Catharina gifte sig med löjtnant Ekerman, men de skildes den 19 april 1768 i Stockholm. Två år senare återfinns hon i kvarteret Wästgöten i Stockholm i fattigt tillstånd, trettiosex år gammal, med två söner och två döttrar. Att Catharina Ahlgren 1772 ändå hade möjlighet att ge ut en tidning förklaras i det första numret av "Brefväxlingen"; efter många bekymmer var hon nu lycklig över att ha fått "en anseelig undsättning" av "en okänd och värnadsvärd person" som lovat ekonomisk hjälp också i fortsättningen.

*Brefväxlingen* gick ganska bra i början och gav troligen en liten inkomst, men år 1773 gick det sämre och tidningen lades ner i maj. I det sista numret tar Adelaide ett känslodrypande avsked och tackar i sin enslighet läsarna för kontakten. Detta trots att hon enligt uppgifter i Maria Församling den 3 maj vigdes med boktryckargesällen Anders Barck. Apelblad kände uppenbarligen Catharina. Han karakteriserade en gång henne som ett härsklystet men snillrikt fruntimmer och noterade att hon i sitt andra äktenskap inte levde mindre stormigt än i det första. Enligt uppgifter i folkbokföringen hade Barck rätt snart flyttat ihop med hushållerskan jungfru Engberg som drev en matbespisning. Våren 1790 tog han krigstjänst och blev enligt uppgift dödsskjuten på örlogsfartyget Sofia Magdalena utanför Reval. Vid boutredningen krävde och fick Jungfru Engberg ersättning för åtta års inestående lön och den utrustning hon kostat på honom.<sup>11</sup>

Catharina publicerade också annat än tidskrifter. Redan 1764 hade hon gett ut en födelsedagshyllning på vers till Lovisa Ulrika, *Au jour de l'illustre naissance de sa majesté notre adorable reine le 14 juillet 1764*. År 1772 publicerade hon romanen *Abrahams Bepröfwelse*, översatt från tyskan.

Enligt uppgift bodde Catharina år 1775 med sin äldsta dotter Beata Charlotta, skriven som sångerska. Efter detta försvinner Catharina spårlöst för över tjugo år. Den 16 januari 1790 avled Beata Charlotta Ekerman 31 år gammal. Modern var alltså inte närvarande, utan vistades enligt barnen i Åbo. Berger kommenterar: "Varför inte? Åbo var då en svensk lärdoms- och kulturstad, säkert lockande för en kvinna med publicistiska intressen".<sup>12</sup>

I Stockholm utkom häftesvis åren 1796–1811 en roman av den franske författaren Charles de Fieux, chevalier de Mouhy som i översättning fick titeln *Den lyckliga bondflickan*. För vissa partier anges Cath. Ahlgren som översättare. Senare utkom ytterligare två romaner av Mouhy (1799 och 1816) för vilka ingen översättare anges. Några fler spår av Catharina Ahlgren har Margareta Berger inte funnit efter år 1807 då hon bodde hos sin svärson i Linköping.

<sup>11</sup> *Ibid.*, s. 54.

<sup>12</sup> *Ibid.*, s. 57.

---

# GRANSKNINGAR

---

## Hus och hyddor från stenåldern

Helena Ranta (ed.), *Huts and Houses. Stone Age and Early Metal Age Buildings in Finland. National Board of Antiquities [Museiverket], 255 s., Jyväskylä 2002.*

---

Alltsedan Sakari Pälsi år 1915 undersökte en hydda från stenålderns slutskede på Pitkäjärvi boplats i Räisälä (i det av f.d. Sovjetunionen annekterade Karelen) har den allmänna uppfattningen om stenålderns bostadsformer i många avseenden byggd på hans iakttagelser. Det kan emellertid framhållas att rekonstruktionen inte enbart var Pälis. Han skriver nämligen själv: "...förf. genomförde grävningen och skisserade upp konstruktionen, konstnären Carl Bengts utförde detaljteckningen och dr U. T. Sirelius letade efter en modern parallell i litteraturen." Pälsi tillägger: "Kotarakenne on erikoinen ja paikallisesti yksinäinen, ja vertailu on vaatinut pitkät matkat Amurille ja Italiaan asti." (Kåtans konstruktion är speciell och lokalt enstaka och jämförelserna har fordrat långa resor ända till Amur och Italien.) Även om Pälsi var en legendarisk resenär skall denna utsaga dock inte tolkas så att han företog dessa resor för rekonstruktionens skull. Han endast hänvisade till vad han sett.

I den lilla utmärkta boken *Esihistorian tutkimuskenttää* (Forskningsresultat från forntiden) av år 1939, vilken för övrigt ännu på 1960-talet ingick i examensfordringarna i arkeologi vid Helsingfors universitet som den enda läroboken i fältkunskap, kom Pälsi med ytterligare exempel från några av sina grävningar. I dessa fall var konstruktionen något avvikande: stolphål som med lätthet kunde fås att bilda en cirkel. Pälsi var emellertid en tränad fältarkeolog med en utmärkt iakttagelseförmåga som därtill företagit vidsträckt resor bland "naturfolk" och vistats i deras boningar, och det finns ingen orsak att ifrågasätta hans tolkningar, även om många av dem kanske mera byggde på känsla och intuition än realiteter.

I olika sammanhang lanserades även begreppet "bostadsgrop". Vi finner sådana redan i Julius Ailios doktorsavhandling av år 1906 (Alastaro) och de uppträder också på t.ex. Malmbacken i Lappträsk (utgr. av Nils Cleve). I bägge fallen är det fråga om små, tämligen djupa och avlånga gropar, som varit fyllda med mörk eller sotig kulturjord. Några iakttagelser som skulle omfatta t.ex. stödkonstruktioner existerar inte och några gropar är helt enkelt så små, att de vid sidan av en härd inte kunnat rymma några människor. Man har helt riktigt konstaterat, att jämförelser med mellaneuropeiska

stenåldershus försvåras av, att de senare finns på områden med lössjord, som är så mycket lättare att penetrera än den hårt packade finska moränen.

Av tidiga undersökningar kan man ännu nämna *Ville Luho*s fältarbeten 1952 på *Myllyluoma* mesolitiska boplats i *Honkajoki* där han fann 16 stolphål som markerade en kåta med ett speciellt förrum eller farstu. Tolkningen är uppenbart påverkad av *Pitkäjärvikåtan*s konstruktion och alls inte övertygande.

Vid det nordiska arkeologmötet i *Helsingfors* 1967 lanserade *C. F. Meinander* begreppet "hyddbotten av *Madeneva*-typ". Termen hänvisar till *Madeneva* kamkeramiska boplats i *Pihtipudas*, där *Luho* 1950 undersökte hälften av en rund fördjupning, vilken han tolkade som resterna av en i marken nedgrävd hydda. Hyddans tak hade stöttats av stolpar, av vilka man kunde finna spår i sanden. Den andra hälften utgrävdes av *Meinander*, som emellertid inte fann några stolphål. Förekomsten av sådana diskuteras en tid – *Meinander* ansåg stolphålen vara spår av tallens kärnrot – och hans definition av denna typs hyddbottnar kom att omfatta runda fördjupningar med en diameter av 4–6 m och ett djup av 20–70 cm, vilka täckts av konformade flyttbara "stängtält eller -kåtor". Hyddorna hade inte haft några bärande stolpkonstruktioner. Ett gemensamt drag för dessa hyddlämningar var också att de genomgående saknade eldstäder. De sistnämnda påträffades oftast inom ett område mellan hyddan och den forna strandlinjen. En liknande och vad grävningstekniken beträffar betydligt bättre dokumenterad undersökning utförd av *Meinander* i *Rinkumäki* i *Pyhäselkä* visade samma typ. Övriga exempel på denna typ av hyddor undersökte han också i *Sätös* i *Outokumpu* (tid. *Kuusjärvi*) åren 1965–1970. Fyndmaterialet indicerade en användning under den typiska kamkeramikens tid, d.v.s. under stenålderns klimatoptimum. Liknande lämningar undersöktes också annorstädes i landet liksom även i *Östkarelen* och *Estland*. Hyddbottnarna av *Madenevatyp* kom för långa tider att representera stenålderns huvudsakliga bostadstyp i *Finland*.

En från *Madenevatyp*en avvikande huslämning utgrävdes 1982 av *Heikki Matiskainen* i *Naarajärvi* i *Pieksämäki*. Här var hyddans väggar byggda av lodräta invid varandra ställda pålar och längs väggarna fanns en upphöjd lave. Mittpartiet var nedsänkt och vid bakväggen fanns två härdar. Medan hyddbottnarna av *Madenevatyp* uppfattades som sommarvisiten ansågs huset från *Naarajärvi* ha varit en vinterbostad.

Efter de ovan omtalade undersökningarna kom forskningen kring stenålderns hyddformer att avstanna för en längre tid. Under detta rätt statiska skede företogs flere utgrävningar av hyddbottnar, företrädesvis av *Madenevatyp*, men i huvudsak kom iakttagelserna att utnyttjas vid inventeringsarbeten runt om i landet. Inventerande arkeologer lärde sig snabbt att urskilja dessa fördjupningar och på många boplatser i *Lappland*, *Norra Österbotten* och *Savolax* kartlades stora mängder hyddbottnar. Som exempel kan man nämna förhållandena i *Tervola*, där man i *Siirtola* på *Kauvonkangas* registrerade 225 hyddbottnar, på *Kankaanjänkä* 45, *Sirkonkangas* 74, *Mikonaho* 86 o.s.v. och

vid Törmävaara i samma socken 315 fördjupningar. Materialet har m.a.o. vuxit enormt och det är om denna "revolution" boken om hyddbottnar och hus handlar.

En bidragande faktor till detta uppsving är det faktum, att arbetskraftsministeriet beviljade rätt mycket sysselsättningsmedel för arbetslöshetsarbeten under 1990-talet. Emedan arbetslösheten var störst i norr kom medlen konsekvent att i dirigeras till landets nordliga delar, där det egentligen inte fanns så mycket annat att undersöka än stenåldersboplatser. Detta har även varit en bidragande omständighet till att majoriteten av landets unga arkeologer är stenåldersforskare. I ett visst skede undersöktes primärt lokaliteter som hotades av naturlig förstörelse, men senare kunde anslagen också användas för undersökningar av objekt, vilkas vetenskapliga värde samtidigt var av intresse. Då det därtill var möjligt att i kostnadskalkylerna reservera pengar för sådana nödvändiga aktiviteter som fosfatkarteringar, osteologiska bestämmningar, pollenanalyser och radiokoldateringar uppfylldes oftast kriterierna för en optimal modern grävning, detta desto mer som grävningsresultatens uppföljning i form av rapportskrivning och katalogisering av fynden samtidigt tryggades, allt detta faciliteter som man inte ens kunde drömma om under 1950- och 60-talen. Till detta kommer ännu bruket av t.ex. tachymeter, vilket underlättade registrering och kartering. Att resultaten kom att bli så goda kan nog också tillskrivas den välskolade, fördomsfria och synnerligen erfarna kåren av unga arkeologer, tyvärr sedan ofta lika arbetslösa som de grävare de var satta att sysselsätta.

Volymen inleds med en forskningshistorik och en översikt av Petro Pesonen. I denna utmärkta framställning presenteras bl.a. tabeller över det nu kända antalet hyddbottnar och hus. Man finner att det totala antalet uppgår till 3473, men den topografiska spridningen är ytterst ojämn. Det största antalet lämningar finner man i Lappland (1104 st.) och Norra Österbotten (1113 st.) medan de övriga landskapen uppvisar en betydligt mindre frekvens. Av dem kan man nämna Savolax (382 st.), Norra Karelen (140 st.), Södra Karelen (62 st.), Kymmenedalen (53 st.) och Nyland (11 st.). I Satakunda har man annoterat endast 11 lämningar. En orsak till denna diskrepans är otvivelaktigt fornminnesinventeringens ojämna fördelning och dess nivå, men den avspeglar även olikheter i boplatssval vilket i sin tur hänger samman med försörjningsstrategi i olika miljöer. En orsak som diskuteras av Pesonen är också inverkan av jordbruk och övrig markanvändning som kan resultera i bortplöjda eller annars bortröjda lämningar. Olikheterna kan naturligtvis också bero på olika byggnadsvanor och byggteknik vilka efterlämnade lämningar av annat slag.

Av nyligen undersökta boplatser av särskild betydelse kan man nämna Taisto Karjalainens undersökningar i Outokumpu Laavussuo 1996 och Lintutorni 1997 samt på tre boplatser i Rantasalmi 1997–1999, Kaarlo Katiskoskis utgrävningar i Kärmelahti i Puumala, Sirpa Leskinens grävningar i Rusavierto i Saarijärvi 1999–2000, Petro Pesonens

nens fältarbeten i Vihi i Rääkkylä 1997, samt Mirja Miettinen's insats i Madeneva i Pihtipudas 1997–1999 med anledning av att det år 2000 förflutit 50 år sedan Meinanders och Luhos undersökningar av den första hyddbotten av Madenevatyp. Nya resultat från Kauvonkangas i Tervola presenteras av Jarmo Kankaanpää och Tuija Rankama. Den senare har gjort en ingående analys av boplatsens kvartsmaterial, medan forskargruppen Tuija Rankama och Petri Halinen, Jutta Joensuu, Mika Lavento och Lotta Martio beskriver huslämningar från Martinniemi i Kerimäki. Henrik Asplund skriver om bostadslämningar från tidig metalltid i sydvästra Finland och Nina Strandberg om samtida hyddrester från Hulkio i St Karins och nya iakttagelser på den sedan 1950-talet bekanta boplatsen Böle i Borgå. Det sista bidraget av Aivar Kriiska från Dorpat som behandlar bostadslämningar på stenåldersboplatser i Estland faller något utanför ramen för denna bok, inte endast geografiskt utan även därför att den i huvudsak beskriver resultat från redan tidigare kända boplatser. Det hade nog varit mera intressant att läsa om nya resultat från Karelen och Rysslands nordvästra delar.

Ett kapitel för sig utgör de intensiva undersökningar av stenåldershus som utförts vid Ule och Ijo älvar av forskare vid Uleåborgs universitet, Eija Ojanlatva, Jalo Alakärppä, Janne Ikäheimo och Pentti Koivunen. Av speciellt intresse är den sedan länge kända moss- eller pålboplatsen i Kierikki i Över-Ijo, i vars grannskap man numera uppfört ett nytt arkeologiskt verksamhets- och museicentrum. På boplatsen Korvala har man utgrävt fem fyrsidiga byggnader som förenats av en gång mellan husen; de är sammanlagt 60 m långa och man har kallat dem radhus. Man räknar med att antalet invånare legat kring 120–150 personer – alltså inga små samfund. Det är intressant att nio sådana hus med rektangulär bottenplan förenade med varandra till ett radhus utgrävdes redan i början av 1990-talet på den första kamkeramiska boplatsen i Sverige, Lillberget i Kalix. Grävningar har även gjorts på andra boplatser vid Ule älv, bl.a. vid Peurasuo, som man på basen av restfaunan anser ha varit bebodd mera tillfälligt, kanske under senhösten. En annan lokalitet i närheten är Purkajasuo där grävningarna i huvudsak ombesörjts av museiverket, som under ett flertal år erhöll separata arbetslöshetsmedel för just detta projekt. Några hus finns emellertid inte ännu från denna högintressanta boplats med ett stort antal välbevarade träartefakter från yngre stenålder.

Av artiklarna vill man kanske främst nämna bidragen om Rusavierto i Saarijärvi och Käärmelahti i Puumala, vilka presenterar en alldeles ny bostadstyp. På den förstnämnda lokaliteten lyckades det Sirpa Leskinen att frilägga den förkolnade botten av ett hela 12 m långt och 8 m brett hus, vilket ger en bostadsyta om 80 m<sup>2</sup>. Det anmärkningsvärda var att husets nedersta del bestått av stockar med knuttimring. Stammarna har varit runda, och utgrävningen visade att man använt såväl obarkad tall som björk. Huset har uppenbart byggts i en fördjupning, och stockarnas primära uppgift torde ha varit

att förhindra att sanden rasade ned i gropen. Det har varit omgivet av sand, på samma sätt som en senare tiders mullbänk. På botten fann man spår av tunnare tvärgående stammar som låg ovanpå stockväggen och härrör från en takkonstruktion. Taket bör ha varit ett åstak, där trädstammarna sträckte sig ända ner till marken. Täckmaterial var antagligen björknäver och torv. Dessa har dock inte lämnat några klara spår. Själva stockväggen kan inte ha varit särskilt hög, kanske ett par varv och de förkolnade lämningarna visar att huset brunnit. Enligt utförda radiokoldateringar ligger husets ålder mellan åren 2900–1700 BC, och huset har enligt dateringarna och den tillvaratagna keramikens varit bebott i fyra eller fem repriser. Åtminstone en bosättningsfas har inträffat under den senneolitiska Pöljäkeramikens tid. Av övriga föremål kan man ännu nämna en liten skiva av koppar som representerar en fyndgrupp, som numera också förekommer på ett flertal andra stenåldersboplatser.

Ett liknande fyrsidigt hus med en längd av uppskattningsvis 8 m och en bredd av 7–7,5 m har också utgrävts av Kaarlo Katiskoski i Kämelahti i Puumala. Också här fann man förkolnade rester av husets hörn – de 60 cm höga nedgrävda väggarna har bestått av stockar av tall – och spår av taket i form av 2,5–5 cm tjocka slakor, de flesta av björk, men även av barrträd. Själva grunden var emellertid 12–13 m lång, och utgrävaren räknar med att husets gavlar haft utskjutande delar. Som material för taket har man haft näver. Husets golvyta har varit ca 56–60 m<sup>2</sup>, och den yttre arealen ca 130 m<sup>2</sup>. Huset gav ett rikhaltigt fyndmaterial, bl.a. över 10 000 lerkärlsbitar, men fynd saknades i husets centrum vilket Katiskoski tolkar som ett bevis för, att huset haft ett rejält golv, kanske av timmer. I huset fanns ytterligare två eldstäder och ett antal stolphål, vilkas funktion dock inte kunde bestämmas. Kring härdarna tillvaratogs rikligt med brända ben, av vilka huvudparten bestod av rester av älg, hare och bäver, men också av vattenfåglar, fisk och säl. Man kan också nämna ben av hund; sådana har identifierats även på andra boplatser utan att någon egentlig rasbestämning varit möjlig. Huset är något äldre än byggnaden i Rusavierto, från den typiska kamkeramikens tid. Katiskoski tolkar sitt material så att boplatserna Kämelahti inte varit avsedd för någon större människogrupp under någon längre tid utan snarast avspeglar en säsongbetonad vistelse, i huvudsak kanske under den kallare delen av året. Huset vid Kämelahti är utan tvivel det bäst bevarade stenåldershus som undersökts i vårt land och Katiskoskis bidrag ett av volymens bästa.

I artikeln "Comparisons between the artefact assemblages of six neolithic houses" behandlar Taisto Karjalainen det boplatsermaterial som tillvaratagits inne i sex av husen på av honom undersökta boplatser i Outokumpu och Rantasalmi. Fyndmaterialet kan, liksom i fråga om många andra av de i volymen behandlade boplatserna, indelas i en kamkeramisk fas och en där keramikens består av yngre, s.k. Pöljäkeramik som avmagrats med asbest. En del av de senare uppvisar ett flertal kamkeramiska drag och har av Karjalainen benämnts "proto-Pöljä Ware". Stenmaterialet omfattar för boplatserna i Savolax-Karelen så karakteristiska småföremål som småmejslar, revsänken och krokskaft av

skiffer. Vidare finner man att flinta vid sidan av kvarts användes som råmaterial i hyddorna med kamkeramik, medan kvartsen var så gott som allenarådande i de hus, vars invånare tillverkat lerkärl av Pöljätyp, allt detta i och för sig kända fakta, men här kanske bättre dokumenterade än tidigare.

*Teemu Mökkönen* behandlar användningen av GIS och skriver om boplatzmönster, kronologiska förändringar och geografisk kontext. Mökkönen konstaterar att endast ett fåtal boplatser studerats utgående från deras geografiska kontext och att de som studerats legat vid kusten. Man har tidigare presenterat en modell över jägarnas/samlarnas boplatssval och ekonomiska underlag, som påverkats för mycket av laxfångst och säljakt på vinterisarna. Denna modell omfattade ett flyttande livsmönster, med säsongbetonade fångstfärder från inlandet till kusten. Mökkönen har valt att analysera boplatser i inlandet i Kerimäki, Kesälahti och Savonranta samt Punkaharju och Rääkkylä. Materialet omfattar 105 boplatser, av vilka 80 ansluter sig till stenåldern och tidig metalltid. På basen av boplatsernas höjd över Saimen och deras keramik uppställer han fyra tidshorisonter, vilka sträcker sig från tidig asbestkeramik över typisk kamkeramik och sen kamkeramik/Kierikki/Pöljä till tidig metalltid. Kronologiskt är spännvidden ca 4100 f.Kr. – 300 A.D. Under typisk kamkeramisk tid är hyddorna allmänna och ligger samlade i byliknande grupper på platser där vattenvägar korsar varandra och erbjuder goda möjligheter till transport, medan den följande horisontens bostadslämnningar ligger på de tidigare platserna, men främst enstaka på öar och uddar. Materialet är tillsviðare för litet för att utvärdera vari denna skillnad bottnar. Det osteologiska materialet visar inte någon större förändring i utkomststrategin. Liksom annorstädes inom Saimenregionen dominerades den av fisket; jakt på terrestra däggdjur var av mindre betydelse. Den förra horisonten hade uppenbarligen en större befolkningstäthet.

Det är naturligt att de observationer och nya rön som publiceras i verket har en mängd implikationer, inte blott för vår uppfattning om stenålderns population, dess bosättningsmönster och näringsstrategi, utan också när det gäller husens byggnadsteknik. Hur många människor bodde det i dessa rad- och storhus och hur klarade de sig? *Sirpa Leskinen* hänvisar till den norske historikern *Knut Helskog* och räknar med att huset i Rusavierto kan ha hyst 6–10 kärnfamiljer bestående av fyra personer, vilket ger en population av 24–40 människor. När det gäller invånarantalet i Peurasuo har man bl.a. utnyttjat data från förhållanden bland Nordamerikas indianer. Här räknar man med 6–25 personer. Hur som helst. Många av de utgrävda husen indicerar ett bosättningsmönster som är betydligt mera sedentärt än man trott. Några hus har kanske varit bebodda året om, medan andra ingått i ett cykliskt livsmönster med flyttningar. Det finns naturligtvis skillnader mellan bosättningen vid kusten och i inlandet beroende på olika ekosystem och det återstår trots allt ännu en hel del att göra för att tillfredsställande lösa denna fråga.

Nytt är det ju också att man redan under stenåldern förstått sig på att an-

vända stock/stammar på ett sätt som påminner om knuttimring, en teknik som man tidigare ansett komma i bruk först vid övergången från förhistorisk till historisk tid.

De två sista bidragen av Henrik Asplund och Nina Strandberg behandlar hyddor från tidig metalltid (d.v.s. yngre bronsålder-förromersk järnålder) vid kusten i Egentliga Finland och Nyland. Här kan man läsa att tidens bostäder var runda hyddor av helt andra dimensioner än dem vi finner på stenålderns boplatser. Asplund framhåller också att man inte tillsvidare funnit några rester av sådana stora bronsåldershus avsedda för både folk och få, som *Unto Salo* på 1960-talet undersökte på Rieskaronmäki i Nakkila och som, för att citera Asplund "has become an icon of the idea that the Finnish 'house' and 'farm' (both talo) developed in the Bronze Age".

I sitt ovannämnda föredrag om hyddbottnarna av Madeneva-typ vid arkeologmötet i Helsingfors 1967 yttrade Meinander följande bevingade meningar: "En av arkeologens grundregler är att han bör minnas att då han undersöker en fornlämning, så förstör han samtidigt ett vittnesbörd om forntiden. Han är skyldig att omsorgsfullt anteckna och dokumentera allt vad han iakttar. Somliga arkeologer ser häri en skyldighet att hellre se och anteckna för mycket än för litet. Jag anser dock att den som ser stolphål där inga stolphål finns, gör sig skyldig till en större faute än den, som aldrig lyckas upptäcka några stolphål alls." I den nu anmälda boken finns det mängder av stolphål och andra väldokumenterade lämningar av hus och hyddor från stenåldern. Det råder inga tvivel om att den yngre arkeologgenerationen omsorgsfullt antecknat och dokumenterat allt vad den iakttagit, utan att ha "antecknat för mycket".

Volymens innehåll är som synes rikhaltigt och omfattande, och det är omöjligt att redogöra för alla bidrag i en recension, som trots allt har begränsat utrymme. Boken håller hög teknisk standard – pärmen är dock något anemisk – och är rikligt illustrerad med högklassiga illustrationer, de flesta i färg. Stenåldersforskningen i Finland är i goda händer.

*Torsten Edgren*



## Genealogiskt om F. H. af Chapman

Marianne Nyström, *Fredrik Henrik af Chapman. Varvschef och familjefar*. Carlsson, 144 s., Stockholm 2003.

F. H. Chapman har såsom svensk märkesman och geni tilldragit sig uppmärksamhet efter krigsårens paus, bl.a. av kanadensaren Daniel G. Harris. Denne var brittisk marinattaché i Stockholm, fick här en svensk hustru, och kom att ingripa i storkriget till sjöss den 20 maj 1941 med att till London rapportera att Hitlers nya superslagskepp observerats under förflyttning från Östersjön till norska vatten, vilket satte igång den remarkabla jakten på Nordatlanten. Bismarck sänktes efter sju dygns aktioner av alla slag, och Harris fick ett gott namn i Royal Navy. Han blev sjöhistoriskt aktiv, upptäckte Chapmans roll såsom konstruktör, och samlade ett material som 1989 resulterade i studien *F. H. Chapman, the first naval architect and his work*. Boken översattes till svenska och utgavs 1998, för att bli väl bemött.

Denna ingress motiveras av den genealogiska forskaren Marianne Nyströms studie *Fredrik Henrik af Chapman, varvschef och familjefar*, som presenterar en ny aspekt på Chapman i Stockholm och Karlskrona 1768–1781, och vidare framåt. I Nyströms verk utelämnas de viktiga åren i Finland då Chapman ritade för Augustin Ehrensvärd på Sveaborg. Detta arbete inledde han under pommerska kriget 1760 i det då svenska Stralsund. Nybyggena från Pommern, utformade av Chapman, överfördes till Sveaborg för att bilda en ny stark eskader från och med 1764. För denna period har Oskar Nikula redovisat i sin utmärkta Ehrensvärd-biografi, som Marianne Nyström inte har noterat.

Nyström är genealog och har specialiserat sig på Bellman och hans epok, hans okända familj och släkt, i flera uppskattade artiklar. Hon är inte militärt eller sjöhistoriskt kunnig och saknar insikter i 1700-talets skeppsbygge och dess teori – Chapmans speciella *métier*. Däremot är hon mycket insatt i seklets stadsbebyggelse i Djurgårdsstaden kring nuvarande "Gröna Lund" och redogör för de fyra viktiga skeppsvarven under den gustavianska tiden.

Av dessa blev det s.k. Lodsachska båtvarvet, på Tivolis nuvarande plats, aktuellt med bildandet av ett konsortium som 1768 köpte det nedkörda och därför nedlagda varvet. Den från örlogsflottorna redan bekante Chapman, verksam på Sveaborg med omfattande projekt, anställdes mot en anmärkningsvärt låg lön för att aktivera anläggningarna och konstruera nytt för Kunglig Majestät och Ostindiska Kompaniet, vars huvudort var Göteborg. Författaren relaterar den nya varvschefens många aktiviteter, men är synbarligen inte medveten om allt det som Chapman tidigare utfört på Sveaborg, inom Ehrensvärds många program, vilka bromsades av de reaktionära krafterna inom försvarsdeputationen gällande fästningsbygget och bland amiralitetsherrarna gällande arméns flotta eller galärflottan.

Svenska 1700-talsforskare är påfallande omedvetna om de undersökningar som gjorts av finländska forskare på svenska, i synnerhet Oskar Nikulas verk om den äldre Ehrensvärd. Den akademiska forskningen på finska kan inte överblickas i Stockholm eller Uppsala utan stort besvär, vilket också gäller marskalk Mannerheims betydligt mera närstående person, då Stig Jägerskiöld inte behärskade tryckta finska källor (men i regel nyttjade undertecknad som anmälare för ändamålet, såsom frände och granne i Helsingfors).

Nyströms intresse för Chapman på Djurgården gäller hans och Lisa Lindbergs hem, vem som bodde där och hemmets möblering. Chapman hade *de facto* bott i Karlskrona och på Sveaborg, innan han tvingats lämna Sveaborg med dess bittra stridiga viljor. På grund av sitt arbetsförhållande till Ehrensvärd d.ä., som utmanövrerats av ledande högadliga politiker, var Chapman inte uppskattad av amiralitetets herrar före pommerska kriget, och inte senare heller, då hans nya certer uppfattades som stil- och traditionsbrytande av tongivande adligt folk.

En svår kritiker av allt vad Chapman projekterade och ritade var Carl Tersmeden, bruksäggarson som 1730 sattes i skeppsbyggarlära, sändes till sjöss på kofferdister och avlade sjöofficersexamen. Han stod väl hos kung Fredrik I, umgicks mycket ung vid hovet och rörde sig på riddarhuset bland politiska grupperingar. Ofrälse saknade betydelse, och Chapmans uppenbara genialitet var utan värde. Att den av Gustaf III alltmer värderade konstruktören adlades 1772 noterades inte av den elegante och bornerade Tersmeden, som snart blev varvschef i Karlskrona och utgav sina mycket lästa memoarer i dagboksform, vilka på 1910-talet trycktes i Stockholm.

I Stockholm utarbetade Chapman det stora bildverket *Architectura Navalis Mercatoria*, med 62 kopparstick i stort format, som blev färdigt år 1768. Här hade Chapmans föräldralösa systerson Lars Bogman, som utbildat sig till en skicklig etsare och kopparstickare, utfört den stora serien, som dessutom är sällsynt vacker, och som uppmärksammades i 1700-talets kultiverade Europa och gjorde Chapman känd i vida kretsar. (Det kan vara av intresse att notera att en faksimilupplaga av denna raritet kort före andra världskriget utgavs i Tyskland, i halv storlek som fotolitografi i sex häften. På grund av kriget och dess trista ekonomiska följder kom upplagan aldrig ut på den antikvariska bokmarknaden.)

Konflikterna med Tersmeden tilltog sedan kungen år 1772 genomfört sin statsvälvning och startat planerna på sitt ryska krig, då Chapmans roll såsom nyskapare vid flottorna blev alltmer uppenbar, och också väckte alltmer ovilja och trassel.

Marianne Nyström är såsom genealog mindre intresserad av vad som byggdes vid Lodsachska varvet, stort som smått, och av Chapmans fortsatta ritbordsprojekt och ritande för Sveaborg, Stockholm och Karlskrona, än av hans familj, av Lisa Lindberg (modern till hans barn), av barnens skolgång och utveckling. Den biologiske fadern är Chapman, som nu adlats, medan

skeppsbyggmästaren Joachim Neuendorff i kyrkoböckerna uppträder såsom barnafader. Nyström är engagerad i denna familj – en väl ansedd släkt, känd såsom vinhandlare och krögare i den nya staden Karlskrona.

Relationen till Chapman var något ansträngd då det föreföll allmänt bekant hur det hängde ihop med barnens börd. Sonen Gustaf Adolf hade bekymmer med sin identitet, då han *de facto* adopterades av Chapman trots att denne aldrig erkände faderskapet. Nyström fäster stor vikt vid bilden av 1700-talets sociala struktur och vid adelskapets betydelse, ofta belyst genom citat av Tersmeden, som varit i farten i hovets högsta kretsar.

Nyström är engagerad i några familjer som stod Chapman nära genom in gifte med personer i Växjö, främst med tillhörighet till Cronobergs Läns Regemente av indelta smålänningar, som under Gustaf III:s ryska krig insattes i de finska kampanjerna, med svåra följder. Trots sitt intresse för krigen 1788–90 och 1808–09 är författaren, liksom många andra svenska historiker, okunnig om den östra rikshalvan, där språket var obegripligt och aldrig upp togs som ett riktigt språk. Endast i landet bosatta ståndspersoner och godsägare tog finskan på allvar, och kunde meddela sig med landsbygdens finska allmoge.

Inom krigsmakten uppstod svårigheter då svenska trupper opererade i finska landskap utan tillförlitliga kartor, och då vanligen endast underbefälet behjälpligt klarade av bägge språken. Officerskategorin gick i fält utan att behärska varken fiendens eller det egna manskapets språk. Nyström berör i stora drag Gustaf III:s krig, med tyngd på sjökriget, och upprepar de många feltolkningar som sedan 1800-talets mitt gjorts av historiska författare, vilka visserligen rättats av sakkunniga samtida men likväl envist gått igen. Ett sådant är t.ex. "slaget vid Hogland" med kungabrodern hertig Carl som segerherre, hyllad av Bellman. Lokaliteten var "kalvbådan" söder om Emsalö, och den verkliga befälhavaren var stabschefen Otto Henrik Nordenskiöld, som inte tog hem en seger över den ryska linjeflottan. Den svenska flottan, utökad med de nya "svåra" fregatterna, manövrerades säkert längs den nyländska kusten av fartygschefen, lotsofficeren Erik af Klint.

Katastrofen vid hemkomsten i kylan till Karlskrona med den olyckliga rödsotsepidemin, som skulle kräva manskapets liv i många år, har för författaren framstått i hela sin vidd utan lasarett, sjukvårdspersonal eller pengar. Olyckorna utökades följande krigsår med den våldsamma eldsvåda som gick över den träbyggda örlogsstaden. Författaren följer också de andra krig som drabbade Sverige under den turbulenta napoleonska epokens våldsamerhet, sist i raden den ryska erövringen av Finland 1808–1809 på Bonapartes anmodan såsom en personlig bestraffning av den obegåvade Gustaf IV Adolf. Finska kriget var en allt igenom tragisk affär för Sverige och dess folk, som levde vidare i Runebergs "Fänrikar", vilka tillkommit i Borgå men uppfattas tillhöra Sveriges stora episka diktning.

Författaren observerar att Cronobergs Regemente slitit mycket ont i detta första vinterkrig, som fick svåra följder för det mellansvenska förbandet. Re-

gementet blir för författaren av betydelse då kompani- och subalternofficere tillhör de familjer som Nyström visar fram i släkttavlor byggda kring Chapmans person.

Den genealogiska aspekten vinner i alla sammanhang och en god del av boken har ingenting med Chapman eller hans verksamhet att göra, utöver att lämna sitt namn till ett klanbygge – såsom tvåbarnsfar utan att erkänna faderskapet. De officiella meriterna, som inbringat svenskt adelskap, var större än de sura avundsmännen i flottorna ville erkänna.

Sonen Gustaf Adolf, adopterad af Chapman 1787, blev kavalleriofficer vid rangregementen, överadjutant hos konungen och gjorde en lyckad karriär, men utan beröring med sjön eller sjökrig. Varken namnet eller den speciella begåvningen levde vidare.

Den säregna lantgården Skärva, som den store konstruktören bebyggde med en mycket avvikande byggnad – en koja med torvtak i förening med grekisk tempelarkitektur som vännen C. Aug. Ehrensvärd avtecknat i Paestum under sin italienska resa – stannade inte i amiralens ägo utan såldes till en välsituerad handelsman 1806. Kort därpå överförde den ensamme amiralen sitt lösöre till sonen, nu överste i Stockholm. Han åldrades snabbt och dog i rödsot – totalt avled 50 000 i denna från början ryska farsot. Släkten Chapman utslocknade i sitt tredje led år 1891.

Marianne Nyströms bok är en blandning av såväl släkten Chapman som familjen Bellman, utan beröringspunkter och på helt skilda plan. Endast epoken är densamma. Det är en blandning av krig och civila olyckor, av vardagsliv och sociala funderingar, där t.ex. adelskapets värde läggs fram enligt Tersmedens synpunkter och där den store skeppsbyggarens borgerliga hushållerska, och barnaföderska, hamnar på kökssidan och i skuggan sedan konungens sol börjat lysa.

*Christoffer H. Ericsson*

## Saima kanal – ett 500-årigt projekt med politisk färg

Jyrki Paaskoski, *Viipuriin ja maailmalle*, 367 s., Otava, Helsinki 2002.

Man kan läsa Jyrki Paaskoskis bok *Viipuriin ja maailmalle* (Till Viborg och ut i världen) nästan som en äventyrsroman och samtidigt lära sig en hel del, inte bara om kanalbyggande, utan också om Sveriges, Finlands och Rysslands historia under de nära 500 år som kanalbygget varit aktuellt. Samtidigt bjuder boken på många andra aspekter: Varför lyckas ett projekt och varför misslyckades ett annat? Vilken annan betydelse kan en kanal ha förutom den rent transportmässiga? Vilken verkan hade kanalbygget på samhällena kring kanalen? Paaskoski skildrar också andra kanalbyggen i Finland, Ryssland, Sverige och det övriga Europa, vilka kom att spela en viktig roll för det slutliga kanalbygget. I dessa byggen utvecklades teknik, verktyg och kunskap i kanalbyggande som inte tidigare fanns i Finland. Speciellt viktig var den ingenjörskunskap som lånades från Sverige och som i sin tur kommit från England och Skottland. Också en del yrkeskunnig arbetskraft fick man lov att importera från vårt västra grannland

Inte minst intressanta är de källor författaren haft tillgång till, ryska arkiv, Utrikeministeriets arkiv, Urho Kekkonens arkiv, Skyddspolisens arkiv och andra arkiv som ännu för några år sedan var stängda eller hemligstämplade. Den politiska storm som under Kekkonens tid rasade om kanalens återuppbyggnad, inte bara inom det politiska livet och pressen, utan även bland det "vanliga folket", ligger numera så pass långt tillbaka i historien att frågan kan behandlas nästan lidelsefritt.

Vi kan genast konstatera att kanalbygget 1844–1856 lyckades över alla förväntningar och att Paaskoski lyckats minst lika bra i sin skildring av kanalens mångskiftande historia från 1500-talet till nutid. Med tanke på att kanalens arrendeavtal löper ut om bara tio år kan man säga att boken utgör ett väsentligt underlag för beslutsfattare och gemene man då det gäller att bestämma sig för den fortsatta utvecklingen.

Verket är i stort format; dess nära 400 sidor är fullspäckade med fakta, illustrationer och kartor. Boken har även försetts med en notapparat som anstår en vetenskapligt inriktad historiker. De utmärkta illustrationerna har valts av Rainer Knapas, medan Otavas experter med all heder svarar för trycket och ombrytningen.

Det uppdrag Paaskoski tagit sig an är att skildra allt som rör förbindelsen vattenledes mellan Saimen och Viborg, behov, planer och lösningar. Han börjar med att skildra de olika naturliga vattenvägarna mellan Saimen, Kexholm och Viborg, vilka användes under medeltiden för handeln med Novgorod och Saimenområdet. På den tiden rann Vuoksen ut i Ladoga vid Kexholm och i Suomenvedenpohja vid Viborg. Ur båttrafikens synpunkt utgjor-

de forsarna i början av Vuoksen ett problem, som man överkom genom att bära båtarna förbi forsarna. Ett annat problem, som med åren blev allt värre, var att landhöjning och igenslamning gjorde det svårt att färdas längs Vuoksens västra gren till Viborg. På 1500- och 1600-talen kunde man ännu använda denna rutt genom att dra båtarna över näs och bergklackar, men det var uppenbart att en bättre vattenväg mellan Saimen och Viborg behövdes för att hävda Viborgs ställning som handelsstad. När Olofsborg byggdes år 1475 uppstod dessutom ett krigstekniskt och administrativt behov av en vattenväg mellan Olofsborg och Viborg.

För det första försöket att bygga en kanal stod slottshövdingen på Viborgs slott och Olofsborg, Erik Turesson Bielke. Han började gräva i början av 1500-talet ungefär där den nuvarande kanalen befinner sig. Trots att Gustav Vasa visade ett stort handelspolitiskt intresse för kanalbyggets fortsättning avslutades det småningom då grundberget kom emot. Vid den här tiden fanns redan flera kanalbyggen i Europa i vilka bergborrning och slussar hade kommit till användning, så importerad teknisk sakkunskap kunde nog ha övervunnit svårigheterna. Men den svenska erövringen av Reval 1561 minskade Viborgs betydelse som handelsstad och därmed behovet av en kanal.

Nästa gång blev kanalbygget aktuellt på 1600-talet då Viborg blivit en av rikets viktigaste exporthamnar för tjära. Denna gång leddes arbetena av bröderna Bengt och Klemet Juusten, vilka måste ge upp på grund av krig och brist på arbetare. Spåren av Juustens kanalbygge kan ännu skönjas i naturen. Intresset för en kanal ökade när strömmen av tjära växte. Per Brahe var den sista som försökte få i gång kanalbygget på 1600-talet. Han ansåg att bygget kunde slutföras utan användning av slussar. Numera vet man att vattenmassorna från Saimen utan slussar skulle ha förstört både landskap och byar på vägen och katastrofalt förändrat vattenståndet i Saimen.

När Ryssland under stora nordiska kriget erövrade Karelen blev Viborg avskuret från sitt uppland och behovet av en kanal mellan Saimen och Viborg försvann. Behovet återuppstod i och med sågindustrins tillväxt i Saimenområdet. Av krigstekniska orsaker förenades 1796–1798 ett antal sjöar mellan Olofsborg och Villmanstrand med varandra med hjälp av öppna kanaler. Samtidigt föreslog kollegierådet Johan Vilhelm Tawast att man skulle bygga en kanal mellan Saimen och Viborg. Planen förföll på grund av bristande intresse och resurser hos handelshuset i Viborg. Johan Vilhelm Tawast återkom 1810 med sitt förslag, som ledde till omfattande av ryssarna ledda planerings- och prospekteringsåtgärder samt till uppmuddring av ett antal sjöar och floder. Något senare, år 1814, var det G. M. Armfelts tur att tala för ett kanalbygge, dock utan resultat. Av största betydelse för det slutliga kanalbygget var den kommande chefen Lars Gabriel von Haartmans studieresa 1827–1829, under vilken denne studerade olika kanalprojekt i Sverige, England och Holland.

På 1840-talet hade volymen av och problemen med landtransporterna mellan Saimen och Viborg vuxit till sådana proportioner att man ansåg att

östra Finlands ekonomiska tillväxt skulle avstanna om inte en kanal omedelbart byggdes. Civilförvaltningen motarbetade ett kanalbygge eftersom man var rädd för kostnaderna och för att byggnadstiden skulle bli katastrofalt lång. Man hade erfarenhet av Göta kanalbygge som räckt tiotals år och kommit att kosta fem gånger mera än vad som anslagits i den ursprungliga budgeten. De ryska militärmyndigheterna var av strategiska skäl heller helt vänligt inställda till en vattenväg som gick från havet långt in i landet.

Ett avgörande initiativ till byggandet av kanalen kom från östfinska bönder och småstadsborgare som uppväktade kejsaren med sina propositioner om en kanal mellan Saimen och Finska viken. Kejsaren Nikolaj I startade en kanalplanering som utfördes av överstelöjtnant F. A. Hällström. Denne gjorde mätningar i terrängen och kom till att kanalbygget skulle kosta över 5,7 miljoner silverrubel. Intressant är att Hällström förordade att kanalen skulle börja på samma ställe som Bielkes i början av 1500-talet påbörjade kanalprojekt och förbigick alla andra alternativ. Det dröjde ännu tjugofem år innan kanalbygget påbörjades. Under dessa år byggdes andra kanaler i östra Finland; byggtekniken utvecklades och man lärde sig bygga slussar. Både Hällström och hans chef överste Carl von Rosenkampff deltog i dessa byggen. Innan man godkänt den slutliga kanaldragningen undersöktes ett alternativ som skulle ha fört kanalen förbi Viborg till Säkkijärvi. Detta fick de tidigare så motsträviga viborgarna att med själ och hjärta, och delvis också med penningpungen, stöda det ursprungliga projektet. Ryssland såg kanalprojektet som ett led i sina strävanden att omdirigera Finlands handel från Sverige till Ryssland. Projektet fick stöd på högsta ort bl.a. av viceguvernören Alexander Amatus Thesleff, genom vars ägor i Lavola kanalen skulle gå, och senare (1834) av generalguvernören A. S. Menschikoff.

Nu tillsattes kommittéer och arbetsgrupper på olika nivåer, och projekteringsarbetet sköt fart. Av avgörande betydelse för det tekniska genomförandet av projektet var den resa som Rosenkampff och Johan Ulrik von Törne företog till Sverige år 1839. Under denna resa knöts de band som senare skulle möjliggöra användningen av svenska kanalbyggare i byggprojektet. Nikolaj I utnämnde en kanalkommitté år 1841 i vilken A. A. Thesleff förde ordet och vars medlemmar var von Rosenkampff, professor J. J. Nervander och kommerserådet Carl Rosenius från Viborg. Kommittén gav de hittills gjorda byggplanerna för granskning åt den svenske överstelöjtnanten Johan Edström, som deltagit byggandet av Göta kanal och som också tog emot några finska ingenjörer för att lära dem kanalbyggnadsteknik. Han hade själv gått i lära i England.

Enligt planen skulle byggnadsarbetet ta fjorton år och kosta 3,7 miljoner silverrubel. Summan prutades ned till 2,75 miljoner, som också det var en oerhörd summa jämfört med storfurstendömet's totala budget på 2,5 miljoner. På grund av de varierande kostnadsuppskattningarna började allmänheten och politikerna tvivla på projektet och dess lönsamhet. Motståndarna talade om "Finlands grav". J. V. Snellman tog sig då an projektet och skrev en

serie artiklar i vilka han visade på dess ekonomiska fördelar. Senator L. G. von Haartman hade bakom kulisserna arbetat för kanalprojektet och blev år 1845 utnämnd till ordförande för en ny kanalkommitté.

Nu återstod frågan om finansiering av bygget, det största projekt som någonsin förekommit i storfurstendömet. Haartman löste problemet med att slå ut kostnaderna över femton år, täcka hälften av de årliga utgifterna med medel ur statsbudgeten och resten med ett obligationslån tecknat av privatpersoner i Finland. Kejsaren blev tvungen att hjälpa till med finansieringen då obligationerna inte gick åt som man hade önskat. Bygget kunde dock påbörjas enligt kejsarlig order den 21 september 1844.

Kapitlet om byggets planering och finansiering är utomordentligt intressant. Paaskoski har lyckats belysa frågan ur många synvinklar. Han har lyckats vaska fram åtskilliga detaljer om motiven bakom handlingarna. Finland ville sköta saken på egen hand, medan Ryssland gav sitt fulla stöd åt bygget för att befrämja integreringen av Finland i kejsardömet. Paaskoski tror också att ryssarna genom sitt stöd åt projektet ville "befrämja den finskspråkiga allmogens kulturella strävanden och medverka till att den svenska bildningens och kulturens övermakt försvaga[de]s i Finland".

Kejsar Nikolaj I och hans generalguvernörer i Finland var själva engagerade i bygget och dess finansiering. Detta innebar att man för kanalprojektet tillämpade den ryska modellen för styrning och beslut. Kanalkommitténs ordförande von Haartman förde ärendena till generalguvernören Menschikoff som föredrog dem för kejsaren. När kejsaren efter att ha studerat handlingarna fattade sitt beslut, förmedlades detta via generalguvernören direkt till ledningen för kanalbygget.

Paaskoski skildrar den process enligt vilken de operativa besluten fattades: kanalkommittén bestående av Haartman och Lars Sackleen med Johan August von Born som sekreterare hade under sig en teknisk kommitté och en ekonomikommitté. Ekonomikommitténs ordförande var Viborgs läns landshövding Casimir von Kothén, och de viborgska kommerseråden Johan Friedrich Hackman och Carl Rosenius ingick även däri. Man kan säga att projektet ekonomiskt sett styrdes från Viborg. Johan Ulric von Törne utnämndes till kanalchef. För att säkra utländsk expertis anställde man överstelöjtnant Nils Ericsson, som varit chef för kanalrenoveringen i Trollhättan och deltagit i byggandet av Göta kanal. Paaskoski skildrar också de oundvikliga maktkamperna i kanalbyggarledningen, vilka störde den annars så välsmorda organisationsapparaten. Då Krimkriget utbröt år 1853 fick man emellertid annat att tänka på.

Trots att man hade gett sig in på det stora okända, höll och t.o.m. underskreds budgeten, vilket ansågs vara något oerhört. Paaskoski nämner speciellt friherre L. G. von Haartman, som bar en kanalsluss i sin vapensköld. Han ansåg kanalen som ett av sina främsta verk. Paaskoski har lyckats att på ett levande sätt skildra även de minsta tekniska detaljer i detta gigantiska men dock framgångsrika projekt.



Äran av detta delade ledningen med de 3 000 arbetare, "canaldrängar", som dagligen höll i spadarna, släggorna, yxorna, hammarna och murslevorna, körde hästar, skuffade vagnar eller höll igång pumpar. En del var soldater eller fångar, men största delen var bönder, drängar och löst folk från hela östra Finland. Svenska experter och arbetare användes för att skola de inhemska arbetarna som till en del kom från svenskspråkiga Österbotten. Lön utbetalades enligt ett ackordsystem som sades ha påskyndat arbetet på ett avgörande sätt. Kanalbyggarna bildade ett litet samhälle med tivoli, teater, privata och allmänna bostäder, lönnkrogar, polis och en egen församling. Paaskoski anger att församlingens inverkan på det dagliga livet förblev liten. Detta berodde kanske främst på att arbetstiden var lång, ofta mer än tolv timmar per dag, så det blev inte mycket tid över vare sig för församlingsliv eller nöjen. Saima kanal invigdes samma dag som Alexander II kröntes den 7 september 1856. Ännu i dag finns talrika minnesmärken över dem som byggde kanalen.

Paaskoski fortsätter med att skildra hur kanalen drevs under tiden fram till andra världskriget och vilken betydelse den hade för hela östra Finland, speciellt för handeln och industrin, men också för dem som bodde vid kanalens stränder eller använde den för sina nöjesfärder. Redan överste Nils Ericson, kanalbyggets svenske tekniske ledare, insåg vikten av att kanalstränderna och slussarna gjordes estetiskt tilltalande med planteringar, vackra officiella byggnader, ståtliga herrgårdar och villor. Också i detta avseende lyckades man hundraprocentigt. Kanalen blev en internationell sevärdhet.

En viktig post var kanalchefens. Efter von Törne utnämndes överstelöjtnant Lars Herman Löfström år 1861 till kanalchef och efter honom år 1913 Albert Erik Wulff, som innehade posten till 1936. Persongalleriet som skötte om kanaloperationerna var omfattande. Utom personerna skildrar Paaskoski det omfattande regelverket, kanaltrafiken och kanalsamhället. Det är intressant att läsa om det syndiga livet invid kanalen i bästa vilda västern-stil, med ett omfattande superi. Fusket med kanalavgifterna var rätt vanligt och har inte undgått historikerns skarpa öga.

Ett speciellt kapitel ägnas den röda tiden 1918 då de upproriska för en kort tid tog hand om Saima kanal. Före detta hade det en lång tid varit oroligt omkring kanalen, missnöjda arbetare hade strejkat och demonstrerat. I januari 1918 hettade det åter till, och en del av de högre tjänstemännen lämnade kanalen. De röda försökte hålla arbetena i gång med av dem utsedda ledare som samarbetade med en del av den gamla kanalledningen. En del av de röda återvände som fångarbetare till kanalen. Konnunsuo centralfängelse fick sin början genom detta.

Kanalen lydde under överstyrelsen för Väg- och vattenbyggnad. Efter Albert Wulff utsågs Veikko Tirri till kanalchef. Under kanalchefen lydde en äldre och en yngre kanalingenjör. Det kan nämnas att den yngre kanalingenjören H. P. O. Solitander blev utnämnd till professor i vattenbyggnad vid Tekniska högskolan. Lägre ned i hierarkin stod kanalkassörerna, kanalskrivarna och kanalbokförarna. En speciell tjänstemannakategori utgjordes av sluss-,

maskin- och byggmästarna samt trädgårdsmästaren. Lägst på ranglistan stod slussvakter och kanalvakter, lotsvakter, dykare och nattvakter. Ytterligare fanns kontorister, telefonfröknar, lagerarbetare och chaufförer, skogvaktare och forstmästare. Administrationens hjärta var kanalkontoret i Juustila, en statlig byggnad som emellertid senare förföll och revs år 1961. Juustila utvecklades redan på 1800-talet till ett speciellt kanalsamhälle. Efter den röda tiden stod skyddskårs- och lottaverksamheten högt i kurs, liksom även ungdoms-, förenings- och arbetarrörelsen.

Också spritsmugglarna använde sig av kanalen under förbudslagstiden. Smuggelsprit kom bl.a. till Trångsund och omlastades där i mindre kanalfartyg. Vid Juustila sluss väntade kunderna, och när de fått sitt kom polisen som beslagtogs stora mängder sprit. Smugglarna uppvisade stor uppfinningsrikedom när det gällde att gömma spriten: bogserbara sprittorpeder, dubbla bottnar och lönnfack samt livbojar fyllda med sprit hörde till vardagen.

Mot slutet av 1800-talet hade trafiken börjat växa, och kanalens kapacitet blev otillräcklig. Kanalen hade tagit skada av tjälbildningen och väggarna hotade att rasa in. Det dröjde ända till 1927 innan man kunde påbörja ett omfattande reparations- och utvidgningsarbete, något som betecknades som kanalens andra byggskede. Man vände sig åter till svenska kanalexperter vars råd låg till grund för utvidgnings- och moderniseringsarbetena. Flera nya storslussar byggdes, vilket innebar att också högsjödugliga fartyg kunde trafikera kanalen. Farlederna muddrades upp och nya kanalsträckningar byggdes. Också genomfarten skulle för snabbas. Det väckte allmän förvåning att dessa utvidgningsarbeten gjordes utan noggranna planer. Experterna ansåg dessutom att kanaltrafiken var på avtagande p.g.a. det ökande antalet alternativa transportvägar. Utvidgningsprojektet hann inte bli förverkligat innan vinterkriget bröt ut.

Också under krigsåren spelade kanalen en spännande och för gemene man rätt okänd roll bl.a. då det gällde att översvämma en del av Karelska näset och därigenom försvåra ryssarnas framfart. Dessa planer uppgjordes redan före vinterkriget. Saima kanal var i sig själv ett tankhinder, varför man strävade att hålla den isfri hela vintern. En del av kanalvallarna sprängdes och vattnet flödade fritt ut i naturen. En speciell damm byggdes i Kivikoski fors nedanför Juustila sluss. Meningen var att styra vattnet in över området mellan Vuoksen och Viborg. Detta dammbygge, som leddes av ingenjör P. E. Karstén, var i och för sig ett mäktigt projekt som utfördes av 600 man i 30 graders kyla. Man hann aldrig få full nytta av översvämningsarna innan eldupphör kom.

In i det sista försökte fredsförhandlarna (Risto Ryti, J. K. Paasikivi och Rudolf Waldén) rädda kanalområdet åt Finland, men Sovjetunionens utrikesminister Molotov kunde inte godkänna några undantag från Peter den stores gräns. Paasikivi försökte även förgäves efter fredsslutet utverka tillstånd för finländska fartyg att trafikera kanalen. Ryssarna krävde dessutom att Finland skulle återlämna all den utrustning som hade evakuerats från kanalen före krigsslutet.

En del av kanalen förstördes illa av fienden vid återerövringen. Dessutom lämnade ryssarna området minerat. De värsta skadorna på kanalen reparerades under vintern 1941–1942, delvis med fångarbetskraft. Kanaltrafiken återhämtade sig långsamt och Saima kanal kom nu att tjäna också som transportväg för krigsmaterial till Ladoga, bl.a. italienska motortorpedbåtar och tyska minsvepningsfartyg. Under reträtten 1944 tjänade kanalen som evakueringsväg för material från Viborg och för en mängd flyende viborgare. Ständiga bombardemang av kanalzonen försvårade livet för kanaladministrationen. Till följd av vapenvilan 1944 blev största delen av kanalen för andra gången på den ryska sidan av gränsen. Också nu måste Finland till Ryssland återleverera allt som evakuerats från kanalområdet. Den del av kanalen som blev på finska sidan utvecklades småningom till en turistattraktion.

När kanaltrafiken avbrutits märktes detta genast på att den ekonomiska utvecklingen avstannade i Viborgs gamla uppland, speciellt Norra Karelen. Snart efter krigsslutet upptog Finland förhandlingarna med ryssarna om trafiken på Saima kanal. Paaskoskis skildring av förhandlingssituationen rörande Saima kanal är mycket läsvärd och spännande. Ryssarna gav flera signaler om sin villighet att diskutera kanalfrågan. Förhandlingarna avbröts 1947 dels p.g.a. Finlands inrikespolitiska problem, dels p.g.a. Sovjetunionens ohemula villkor för finsk kanaldrift.

År 1953 tog ryssarna, närmare bestämt ambassadör V. Z. Lebedev, ånyo kontakt med statsminister Urho Kekkonen. Paaskoski anger att detta var ett led i ryssarnas strävan att stöda Kekkonen. Utom kanalen antydde Lebedev att också andra frågor kunde diskuteras. President Paasikivi misstrodde ryssarnas initiativ och Kekkonens regering föll. När detaljer om Lebedevs initiativ läckte ut vände sig pressen, främst *Helsingin Sanomat* och en del av ministertierna mot tanken att kanalen skulle ha någon som helst ekonomisk betydelse för Finland. Paasikivi ansåg dock att kanaldiskussionerna borde hållas vid liv för att man i samband med dem även skulle kunna diskutera frågan om Karelens återbördande. Följden var att man i alla fall startade förhandlingar om Saima kanal och började med en undersökning om kanalens tillstånd. Det skulle kosta en halv miljard mark att sätta kanalen i skick. Dessutom borde Trångsunds hamn återuppbyggas. Både Paasikivi och Kekkonen såg nu i kanalen ett sätt att flytta gränsen österut och få tillbaka Viborg. Detta diskuterades bl.a. i Moskva 1955 i samband med förhandlingarna om Porkkala, men utan resultat. Frågan om Finlands nyttjanderätt av kanalen sköt däremot fart och en kommitté ledd av kanslichef R. R. Seppälä tillsattes för att utreda kanalfrågan. Finland vidhöll envist sin ståndpunkt enligt vilken kanalen i och för sig inte var tillräcklig, utan måste sammankopplas med ett återlämnande av en del landområden inklusive staden Viborg.

På grund av upproret i Ungern och Suezkrisen blev saken inaktuell för en tid framåt. President Kekkonen väntade dock på ett nytt tillfälle att ta upp saken. Paaskoskis kapitel om Kekkonens fortsatta aktivitet baserar sig på att han haft tillgång till Kekkonens slutna arkiv. Kekkonens aktivitet omfattade

bl.a. en hemlig promemoria som han på eget bevåg tillställde Sovjetregeringen år 1957. I sitt svar upprepade ryssarna sin tidigare ståndpunkt om att ett utnyttjande av kanalen och en lagerplats i Trångsund var det enda som kunde komma i fråga. Ännu 1960 försökte Kekkonen inkludera Viborg och gränsområdet i kanalpaketet, men utan resultat. De många svängarna i dansen runt kanalfrågan skildras i detalj av Paaskoski och är ett av bokens intressantaste avsnitt. Sovjetunionens beslut år 1962 att arrendera kanalen åt Finland på femtio år innebar ett tredje kanalbyggnadsprojekt, och kanalen kunde öppnas för trafik i augusti 1968.

Men kritiken blev tyvärr besannad. Kanalen går med förlust och har inte haft önskade nationalekonomiska och sociala biverkningar. Paaskoski säger att "kanalen hade sin plats i president Kekkonens utrikespolitik och i rödmylleregeringarnas regionpolitik". Trots detta konkluderar han att "fördelaktigast vore att fortsätta hyreskontraktet för kanalen också efter år 2013".

Paaskoski avslutar boken med en historisk-politisk analys som samtidigt utgör ett utmärkt sammandrag av bokens innehåll. Jag rekommenderar läsaren att börja med detta sista kapitel. Det hjälper pusselbitarna att falla på sina rätta platsen när man börjar läsa den mera detaljerade beskrivningen. Ett sammandrag på (god) svenska, engelska och ryska avslutar boken.

Paaskoskis bok övertygar läsaren om att Saima kanal hör till det viktigaste i Finlands historia. Paaskoski och hans medhjälpare har lyckats skapa en utmärkt skildring av ett perfekt projekt med starka politiska övertoner. Man får den bestämda känslan av att kanalens roll ännu inte är utspelad. Den som lever får se.

*Hans Andersin*

---

## Trugande marknadsföring

Kent h Hermansson, *I persuadörernas verkstad. Marknadsföring i Sverige 1920–1965. En studie av ord och handling hos marknadsaktörer*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Economic History 36. 357 s., Stockholm 2002.

Kent h Hermanssons doktorsavhandling *I persuadörernas verkstad* behandlar marknadsföringens historia i Sverige, i huvudsak före tv-åldern. Temat hänför sig till ämnet ekonomisk historia, men rör sig också i gränsmarkerna till presshistorien. I undersökningen betonas, med författarens egna ord i företalet, "det hantverksmässiga i marknadsföringens praktik". Avhandlingen baserar sig på fallstudier av två företag, Barnängens Tekniska

fabriker AB och Militär Ekiperings Aktiebolaget, MEA. Även om undersökningen behandlar hela perioden 1920–1965 ligger dess egentliga tyngdpunkt på trettio-, fyrtio- och femtiotalen, och de flesta exemplen är hämtade från denna tid. Hermansson går även ibland längre tillbaka i tiden, ty de bägge nämnda företagen är grundade 1868 respektive 1883.

Avhandlingens disposition är logisk, även om innehållsförteckningen vid första anblicken verkar en smula kaotisk. Undersökningen har indelats i fyra delar, där del 1 består av inledningen (kapitel 1), del 2 och 3 av själva avhandlingen, medan del 4 utgör avslutning och sammanfattning. I inledningen behandlas sålunda tidigare forskning, teoretiska utgångspunkter och källmaterial. I del 2 behandlar kapitel 2 marknadsföring och distribution, kapitel 3 marknadsundersökningarnas syfte och innehåll och kapitel 4 detaljhandels marknadsföring. I del 3, som omfattar kapitlen 5–10, behandlas praktiken, d.v.s. marknadsföringen hos Barnängen (kap. 5–6) och MEA (kap. 7–10). Kapitel 11 i del 4 är rubricerat "Marknadsföring i norm och praktik" och utgör således avslutningen. Därtill innehåller del 4 ytterligare ett engelskt sammandrag (kapitel 12). För att göra det ännu krångligare så är alla enskilda kapitel försedda med underkapitel, bl.a. egna inledningar och sammandrag i form av avslutande diskussion. Också underkapitlen har ibland egna underavsnitt. I t.ex. kapitel 9 "Samordning mellan reklamformer: MEA:s fönsterskyltning och MEA: dagarna" har inledningen (s. 253–254) ett eget underkapitel "Källor och metod". Varför sistnämnda kapitel inte kunnat inrymmas i avhandlingens inledande kapitel ter sig oklart.

I slutet av boken finns två bilagor. Den första består av fem tabeller och behandlar Barnängens produkter, den andra är rubricerad "MEA:s annonsering" och omfattar sex tabeller. Förutom dessa tabeller ingår i texten ett tjugotal andra tabeller jämte femton bilder och elva diagram. Allmän taget kan sägas att bokens grafiska utformning är ganska tråkig; en undersökning som behandlar marknadsföring med bl.a. visuella inslag som tidningsreklam och fönsterskyltning kunde förvisso ha gjorts mera intressant i detta avseende.

Hermansson redovisar för sina källor, benämnda "underlag", på sedvanligt sätt i slutet av undersökningen. Det mesta av det otryckta materialet finns i Föreningen Stockholms Företagsminnen, FSF, en del okatalogiserat affärstryck samt årsberättelser i Kungliga Biblioteket. Den tryckta litteraturen, omfattande nära 400 titlar, synes i allmänhet relevant och uttömmande. Men då en stor del av undersökning behandlar pressannonseringen som medel för Barnängens och MEA:s marknadsföring saknar man bland litteraturen det färskaste storverket *Den svenska pressens historia* i fyra band, där band 3 och 4 just behandlar den ifrågakommande tidsperioden. Detta i synnerhet som författaren i stället hänvisat till en äldre och mera summarisk presshistorisk undersökning, *En svensk presshistoria* från 1983. Sistnämnda verks samtliga författare, Claes-Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson och Per Rydén, har därtill verkat som författare i *Den svenska pressens historia*,

Rydén dessutom som verkets huvudredaktör tillsammans med Karl Erik Gustafsson. En smula överdrivet ter sig också upptagande av *Bonniers lexikon*, *Bra Böckers lexikon*, *Nationalencyklopedin* eller *Nordisk familjebok* i käll- och litteraturförteckningen, då referensnivån i noterna är t.ex. *Nordisk Familjebok*, 1924 (not 924, s. 300) eller *Nationalencyklopedin*, 1990, etc. Relevant är däremot hänvisningen på s. 33 till *Svensk uppslagsbok*, band 7, 1948, s. 536, artikeln om "distribution". I övrigt är nothänvisningarna överlag noggranna.

Hermanssons avhandling baserar sig på empiriskt material fördelat på två huvudgrupper: handböcker och artiklar i facktidskrifter behandlande marknadsföring samt direkt annonsmaterial för Barnängens och MEA:s del, t.ex. annonser, broschyrer, direktreklam, produktkataloger o.s.v. Förutom handböckerna är i det första fallet tidskrifterna *Affärsekonomi*, *Den svenska marknaden*, *Butikskultur* och *Skyltfönstret* de viktigaste. Att i litteraturförteckningen skilt redovisa för flera enskilda nummer (sju nummer 1956–60) av *Affärsekonomi* där Jon Örtengrens rapporter från USA, "Johns utlandsspegel", ingått är onödigt. Noterna är till för dylika närmare hänvisningar. Ett viktigt "osynligt" källmaterial utgörs av dagspressen, där de enskilda annonserna varit införda. På basis av MEA:s klippböcker har Hermansson kunnat konstatera att över 90 % av dagspressannonserna 1930–1959 var införda i antingen *Dagens Nyheter* eller *Svenska Dagbladet*. Andra annonsorgan utgjordes av vecko- och yrkestidskrifter, t.ex. *Veckojournalen*, *Idun* och *Allers* eller *Befäl*, *Den Svenska Lottan*, *Flottans män* och *Svensk Underbefälstidning*.

Marknadsundersökningarna utgjorde (och utgör) underlaget för företagens marknadsföring av sina produkter. En bra utformad produkt och bra reklam var inte tillräckligt, utan kännedom om marknaden krävdes också. Artiklar i tidskrifterna *Affärsekonomi* och *Den svenska marknaden* samt allehanda handböcker gav råd i frågor kring försäljning och reklam. Producenterna erhöll i första hand sin information via försäljningsorganisationerna, men någon klar och ingående kunskap om konsumenterna gavs inte på denna väg. Den systematiska marknadsinformationen tillkom i Sverige på 1930-talet. Institutet för Marknadsundersökningar, IMU, inledde sin verksamhet år 1932. Viktiga influenser kom i detta hänseende från Förenta Staterna. En av nyröjarna var härvid Tidningsstatistik AB, som kontrollerade tidningarnas upplagor. Det grundades 1937 som en del av IMU, men blev 1943 ett självständigt företag med Annonsbyråföreningen som ägare. Senare inträdde också Svenska Tidningsutgivareföreningen som delägare.

Den vanligaste marknadsundersökningsmetoden var till konsumenterna riktade frågeformulär varvade med personliga intervjuer. Användningen av den offentliga statistiken utgjorde också en viktig grund för marknadsundersökningarna. Marknadsanalyserna och marknadsundersökningarna strävade till en rationalisering av varudistribution för att få till stånd en ökad konsumtion. Till en början dominerade sålunda de kvantitativa undersökningarna, men senare blev också motivationsforskningen betydelsefull. Det innebar att

man inte endast intresserade sig för konsumenternas uppförande, utan också frågade sig varför kunderna handlade som de gjorde och vilka faktorer som styrde deras beteende. Denna nya metod fick sitt genombrott på 1950-talet, och man kunde ta dessa analyser i beaktande bl.a. vid utformandet av varumärken och förpackningar samt vid reklamen av varorna.

Detaljhandeln använde sig på 1920-, 1930- och 1940-talet av främst annonsering i dags- och lokalpressen, av tryckta kataloger och broschyrer, direktreklam samt fönsterskyltning. Den sistnämnda formen av marknadsföring var mycket viktig för detaljhandeln under mellankrigstiden, och Hermansson redogör ingående för fönsterskyltningen och dess utveckling. Trevliga är härvid de illustrationer av fönsterskyltning (bilderna 1, 2, 7, 8 och 15) som förekommer i boken. Intressant är även avsnittet om krigsårens inverkan på skyltningen. Trots att Sverige inte befann sig i krig, påverkade olika faktorer, såsom varu- och materialbristen och ransoneringsen, fönsterskyltningen under kriget. Annonseringen i tidningspressen präglades dels av de stora helgerna, t.ex. julannonseringen, samt av realisationsannonserna. Adresserad direktreklam i form av reklambrev, vilka ofta baserade sig på av företagen förda s.k. kundregister, gav intryck av en existerande individuell relation mellan kunden och företaget.

Den empiriska delen av Hermanssons arbete baserar sig på studiet av två svenska företag, Barnängen och Militär Ekiperings Aktiebolaget, MEA. I Barnängens arkiv, som liksom MEA:s finns i Föreningen Stockholms företagsminnen, har författaren även funnit 52 olika marknadsundersökningar, av vilka en del rör endast företagets egna produkter. Undersökningarna börjar emellertid först från år 1944, och omfattar sålunda inte t.ex. 1930-talet. För MEA:s del är, vid sidan av företagets s.k. huvudböcker, klippböckerna med företagets annonser, det kanske mest värdefulla materialet för denna undersökning. Bra är att Hermansson inkluderat en historisk översikt av de bägge företagen, även om den kortfattade historiken över Barnängen (s. 137–138) ter sig ganska summarisk i jämförelse med MEA:s, som är på drygt tolv trycksidor. Hermansson uppger att Barnängen använde sig av riksannonser från allra första början, t.ex. i *Ny illustrerad tidning* år 1873, medan MEA som närmast var inriktad på den lokala marknaden inte i samma grad före 1910-talet hade behov av annonsering i pressen, utan utnyttjade andra reklamkanaler, t.ex. utskick av prislistor och cirkulär till officerarna.

Barnängens viktigaste produkter under ifrågavarande period var de två välkända produktserierna Shantung och Camé, vilka marknadsförts alltsedan 1930-talet. Den förstnämnda produktserien synes under perioden 1938–1960 ha varit mera framgångsrik än den senare. Från och med starten 1938 lanserades också dessa produkter i pressen, framför allt i veckotidskrifter, företrädd av s.k. damtidningar som *Husmodern*, *Veckojournalen*, *Veckorevyn*, *Damernas Värld*, *Femina*, *Vårt Hem*, *Svensk Damtidning*, *Allers* och *Idun*. Reklamutgifterna för Shantung-produkterna verkar enligt Hermanssons rön ha varit större än de för Camés produkter. MEA:s produktsortiment, som till

en början främst var militära klädesplagg och artiklar som uniformer, axelklaffar, plymer, kokarder, koppel, värjor, sablar o.s.v., utvidgades redan efter sekelskiftet till att omfatta fullständig civil herr- och damekipering. På 1920-talet breddades sortimentet ytterligare till barnkläder och allehanda hushållsartiklar. Namnskyltningen ändrades vid samma tid från det militärt klingande "Militärekiperingsaktiebolaget" till det mera neutrala MEA. Framför allt satsade företaget på kvalitet inom beklädningsbranschen. I jämförelse med andra s.k. varuhus, t.ex. Nordiska Kompaniet, NK, påpekar Hermansson att MEA skiljde sig från mängden genom att man ändå primärt satsade på herrkipering, på manlig konsumtion i en urban miljö, vars specifika behov man företrädesvis sökte tillgodose.

Speciellt ingående har Hermansson undersökt MEA:s marknadsföring och samordningen mellan de olika reklamformer som användes. Han har bl.a. kunnat redovisa för MEA:s reklamkostnader åren 1910–1960 och även systematiskt undersökt MEA:s annonsering för perioden 1930–1959. Samtliga i MEA:s klippböcker införda annonsklipp har författaren sammanfört i en databas, med vars hjälp han kunnat beskriva utvecklingen av företagets annonsering. Då index för företagets totala annonsering år 1935 getts värdet 100, var utvecklingen den att index under 1940-talet sjönk till under 40, för att först i mitten av femtiotalet åter nå över 1935 års nivå. Därefter var utvecklingen snabb. Redan år 1958 hade index värdet 170. Hermansson har även kunnat visa att MEA använde sig av en strategi med s.k. dubbel annonsering i de två största dagstidningarna *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet*.

I MEA:s annonsering dominerade dagspressen som annonsmedel. Vid större kampanjer, som under realisationer i form av "MEA-dagarna" eller vid jultiden utökades dagspressannonseringen med andra större huvudstadstidningar som *Stockholms-Tidningen*, *Nya Dagligt Allehanda* samt eftermiddagstidningarna *Aftonbladet* och *Expressen*. Hermansson påvisar att *Svenska Dagbladet* är det dominerande annonsorganet för MEA från 1934 till 1948, varefter *Dagens Nyheter* når upp till samma position. Annonseringen i dagspressen relaterade ofta till specifika varor, medan annonserna i veckopressen, t.ex. i tidskrifter som var kopplade till det militära, ofta innehöll allmänna referenser till egenskaper som kvalitet, stil eller mode. Andra använda reklammedel var tryckt reklam i form av broschyrer och foldrar samt till kunderna adresserad direktreklam. Inom den förstnämnda gruppen var de s.k. reakatologerna speciellt centrala, medan den adresserade direktreklamen, enligt Hermansson, spelade en särskilt viktig roll som reklamform för MEA. I kortare brev formulerade företaget konkreta budskap till speciella konsumentgrupper som officerare, präster och lärare. Också t.ex. medlemmarna i Kungliga Automobil Klubben erhöll år 1925 ett cirkulär med reklam för en "automobilkappa". En central roll inom MEA:s marknadsföring spelade även fönsterskyltningen, och Hermansson har här påvisat en intressant koppling mellan annonserna och fönsterskyltningen (se tabell 15, s. 263), i det att företaget speciellt under åren 1933–1943 synes ha samordnat dessa reklam-



medel så att flera tiotal pressannonser anknöt till företagets egen fönsterskyltning.

Kapitel 10 som behandlar MEA:s kunder är speciellt intressant och utgör måhända avhandlingens mest nydanande rön. Hermansson har här kunnat ringa in de sociala skikt som MEA:s marknadsföring speciellt riktat in sig på. Företaget satsade på kvalitet och till en början utgjorde mera exklusiva herrkläder riktade till ett högre socialt skikt det centrala sortimentet. Det var således ingen tillfällighet att just *Svenska Dagbladet*, grundat 1884 av affärs- och industrikretsar i Stockholm som ett modernt organ för "Det unga Sverige", snabbt blev viktigaste forum för MEA:s annonser. Redan på 1890-talet påtalades emellertid även att företagets prissättning skulle vara lågt i jämförelse med andra första klassens affärer. Hermansson visar att företagets civila utbud på 1910- och 1920-talet ändå rörde en kundkrets av annat slag än vad som normalt förknippas med en bred allmänhet. Det var fråga om exklusiva fritids- och sportartiklar inom golf, tennis och ridning. De i annonseringen ofta förekommande skraddarsydda kostymerna, toalettartiklarna och bilplädarna vittnade om en livsstil som ännu på 1930- och 1940-talet inte var allmänt utbredd. I takt med att kvinnornas villkor förbättrades ändrades också synen på kvinnligt mode, och de kontinentala modehusen ändrade efter första världskriget sin inriktning. Det kvinnliga modet blev enklare och möjliggjorde en mera storskalig produktion. Också MEA började under mellankrigstiden att allt mera satsa på damkonfektion och mode, utan att för den skull frångå sitt kvalitetstänkande. Härvid fick de s.k. modevisningarna med mannekänger en central roll för marknadsföringen av nya produkter. Företaget inbjöd medvetet kända modeskribenter till sina visningar och där om annonserades i pressen samt i kataloger och broschyrer.

Sammanfattningsvis kan fastslås att Kenth Hermanssons avhandling är intressant och viktig för vår kunskap om den moderna marknadsföringens tillkomst i de nordiska välfärdsstaterna, under en tid då det svenska folkhemsbygget genomfördes. Författaren har på ett förtjänstfullt sätt med hjälp av fallstudier av två kända svenska företag Barnängen och MEA visat hur uppkomsten av den moderna konsumtionskulturen gav upphov till införandet av nya produkter och marknader, men också nya vanor i hemmen. Bland annat lärde Barnängen ut modern skönhetsvård, medan MEA satsade på stilfostran inom modet. Just samspelet mellan teori och empiri är avhandlingens stora förtjänst, och Hermanssons undersökning har definitivt breddat forskningens insikt i fråga om den svenska marknadsföringens historia.

*Lars-Folke Landgrén*

## Krigsekonomi och ideologi i det tyskockuperade Norge

Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. "Nationalsozialistische Neu-ordnung" und Kriegswirtschaft* (Beiträge zur Militärgeschichte 54), Oldenbourg, 508 s., München 2000.

Trots att tre år redan förflutit sedan denna publikation utkom (och ännu mera sedan den godkändes vid universitetet i Kiel), är det värt att ta en närmare titt på Robert Bohns *Habilitationsschrift*. Inte minst därför att den, konstigt nog, representerar det första allvarliga försöket att rekonstruera den tyska ockupationen av Norge från ockupationsmaktens perspektiv. Den tidigare forskningen fokuserade huvudsakligen antingen på det norska motståndet – den väsentliga, identitetsskapande *hjemmefront*-myten i efterkrigstidens Norge – eller på den tyska invasionen den 9 april 1940, ett tidigare populärt ämne som ofta behandlats i ursäktande ton av tyska militärhistoriker. Endast få undersökningar granskar mera specifikt det tyska ockupationssystemet, dess strategier och politik, och ingen i ett bredare perspektiv. Bohns undersökning lämnar dikotomin mellan motstånd och militärhistoria bakom sig och koncentrerar sig på ockupationens ekonomiska dimensioner. Hur, frågar sig den Kiel-baserade historikern, påverkade krigets ekonomiska realiteter den tyska administrationens, *Reichskommissariats*, politik? Den centrala frågan lyder: Vilken var det tyska ockupationssystemets primära drivkraft, ideologi eller krigsekonomi?

Författaren argumenterar för den sistnämnda aspekten. Undersökningen fokuserar på en analys av den norska ekonomin under ockupationsåren. Kapitlen tre till sju granskar i detalj planerna på att införliva Norge med det tyska *Großwirtschaftsraum* och de olika nyckelpersonerna och påverkande krafterna på den tyska sidan, den norska ekonomins mobilisering (undersökningens ryggrad), *Wehrmacht* och dess ekonomiska intressen i Norge samt Norges absorbering i den tyska rustningsindustrin. Behandlingen av ockupationens krigsekonomiska aspekt föregås av ett inledande avsnitt om "Reichskommissar für die besetzten norwegischen Gebiete", tidigare *Gauleiter* i Essen Josef Terboven och en detaljerad analys av *Reichskommissariats* administration.

Terboven, sedan 1935 Rhenprovinsens *Oberpräsident* och sålunda en av de högsta tjänstemännen inom den preussiska förvaltningen, hörde till den förtroliga kretsen kring Göring, men hade också skapat nära kontakter till andra nationalsocialistiska ledare som Goebbels och till Rhenregionens ekonomiska eliter. Bohn beskriver honom som en typisk representant för partiets andra led, en lokal autokrat vars tidigt utvecklade särdrag, i synnerhet hans besatthet med att fullständigt kontrollera sin sfär och försvara den mot

inkräktare, satte sin prägel på Terbovens styre i Norge efter *Reichskommissariats* etablering. Efter övertagandet sent i april 1940 lyckades Terboven snabbt minska potentiella meniga nationalsocialistiska rivalers inflytande till ett minimum. Han lösgjorde *Reichskommissariat* från all institutionell anslutning till Berlin och skapade sålunda en kvasiministeriell administrativ enhet utan motstycke, klassificerad som *Oberste Reichsbehörde* och direkt ansvarig inför *Führern*, till skillnad från t.ex. *Reichsbevollmächtigte* Werner Best i Danmark eller *Reichskommissar* Arthur Seyß-Inquart i Nederländerna som hade mera begränsade befogenheter. Följaktligen beskriver Goebbels i sina memoarer Terboven som "der unumschränkte Herr von Norwegen" (cit. s. 35).

De enda motståndare som på allvar, men utan framgång, utmanade Terbovens auktoritet – vid sidan av hans ständiga kamp mot inblandning från Berlin – fanns i det ockuperade Norge: militären, huvudsakligen flottan under dess lokala kommandör *Generaladmiral* Hermann Boehm (till 1943), och Vidkun Quislings *Nasjonal Samling*.

Bohn behandlar utförligt de olika militära projekt som syftade till att skapa fästningen Norge, utbyggandet av det norska väg- och järnvägsnätet samt förberedelserna för att förverkliga Hitlers vision om ett germaniserat Norden (med Trondheim som världens största flottbas, *Über-Signapur*) och Görings speciella intressen (*Koppenbergplan*). *Wehrmachts* ekonomiska behov växte så fort, att Terboven och hans huvudekonom Carlo Otte, som var ansvarig för den ekonomiska avdelningen och Terbovens högra hand i alla angelägenheter som berörde den norska ekonomin, försökte införa begränsningar i militärens väldiga och rätt planlösa byggnadsaktivitet. Såväl dessa projekt som den blotta närvaron av den 300 000–400 000 personer omfattande ockupationsstyrkan förbrukade oräkneliga resurser, inte minst med tanke på en förhållandevis anspråkslös norsk arbetskraft. Mot denna bakgrund förekom en gradvis ökande import av tvångsarbetskraft, huvudsakligen bestående av sovjetiska krigsfångar. Bohn visar sålunda att det var Terboven och hans personal vid *Reichskommissariat* som gick in för mera pragmatiska metoder vid exploateringen av det ockuperade landet.

Samma sinne för pragmatism låg bakom Terbovens aversion mot den norske nationalsocialistiske ledaren Quisling, som han ansåg vara personligen inkompetent och vars organisation, *Nasjonal Samling*, han realistiskt betraktade som en isolerad oppositionell partigrupp. Vad kunde bättre illustrera det önsketänkande som låg bakom Quislings anspråk – som gång på gång förmedlades till Berlin – på att leda Norges framtida massrörelse, än följande episod som Bohn refererar (på basis av respektive arkivkällor): "Bei einer groß angekündigten Freiluftveranstaltung in Trondheim Ende Oktober 1940 war der Publikumszuspruch mehr als dürftig. Und als es dann auch noch zu regnen anfang, verkrümelte sich ein großer Teil der N.S.[Nasjonal Samling, M.J.]-Leute. Der verbleibende Rest soll von *Andersdenkenden* fürchterlich verhauen worden sein und zwar einschließlich der anwesenden deutschen

Beobachter.<sup>1</sup> Trots Quislings oförmåga att mobilisera mer än sporadiskt understöd i det norska samhället, spelade tiden honom i händerna. Enligt författaren observerade Terboven under vintern 1941–1942 att han inte kunde fortsätta att förhindra Quislings maktövertagande i Norge. Reichskommissariats försök att etablera en *modus vivendi* med de norska funktionseliterna (*Funktionseliten*) hade delvis misslyckats, liksom hans ansträngningar för att splittra Nasjonal Samling och återbygga rörelsen enligt sin egna, protyska agenda, d.v.s. genom att tona ned den norska nationalismen. Dessutom hade han inte lyckats bryta Quislings tillträde till Hitler genom hans protegéer Rosenberg och Lammers lika väl som Raeder och Boehm vid flottan. Medveten om detta misslyckande, ändrade Terboven på sin strategi och påverkade framgångsrikt inrättandet av en Quisling-regering huvudsakligen under *Reichskommissariats* kontroll i början av 1942. Vid sidan av den komplexa behandlingen av den norska krigsekonomin, är det speciellt här som Bohns omfattande arkivforskningar tycks ha gett resultat.

Det är vilseledande att förmoda att *Reichskommissars* relativa uppsikt över Quisling skulle ha förmått Nasjonal Samling att foga sig efter Terbovens politik. Terbovens mandat försvagades inte enbart av de norska fascisternas nationalistiska fraktion, utan i ännu högre grad militären och, mera allmänt, avsaknaden av en sammanhängande vision om det framtida Norge. Bohn visar på en övergripande polykрати av oförenliga kompetenser, fullständigt motsatta scheman samt både personliga och institutionella rivaliteter. Dessa faktorer gjorde upprättandet av en nationalsocialistisk nyordning (*Nationalsozialistische Neuordnung*) utöver ockupationsregimen snabbt irrelevant. Det samma gällde de olika planerna på att inkludera Norge i ett tyskt *Großwirtschaftsraum*. I och med att kriget intensifierades utvecklades Tysklands behandling av den norska ekonomin aldrig till något mer än ensidig exploatering. Chimären upprätthölls däremot, i synnerhet i affärer med den norska sidan.

Det är rent utav förbryllande att det just skulle vara den norska ekonomin som, trots den grundliga exploateringen, klarade sig bäst av alla de olika ekonomierna i stater som i krigets slutskede var ockuperade av Tyskland. Författaren förklarar detta faktum i huvudsak genom den roll som *Reichskommissariats* ekonomiska avdelning (*Hauptabteilung Volkswirtschaft*, HaVoWi) spelade under Ottes ledning. Otte och hans personal, som till största del rekryterats ur den yngre generationen av NS-specialister, föredrog att samarbeta med opolitiska norska experter framför det inkompetenta och oerfarna *Nasjonal Samling*. Hans avdelning följde, åtminstone i jämförelse med andra inblandade agenter, en rätt moderat linje i fråga om ekonomisk mobilisering.

<sup>1</sup> "Under ett vitt propagerat friluftsevenemang i Trondheim i slutet av oktober 1940 var republikens respons mer än svag. Och när det dessutom började regna tog en stor del av N.S. [Nasjonal Samling]-folket till reträtten. Resten, inklusive de närvarande tyska observatörerna, sägs ha blivit rysligt pryglade av dissidenter." s. 47.

Förfarandet undergrävde tydligt Hitlers order om att stöda Quisling. Vidare sökte och lyckades HaVoWi till stor del upprätta ett samarbete med de ekonomiska eliterna i Norge, en aspekt som hittills glömts bort i den norska ekonomiska historien.

Men inte endast den norska utan i ännu högre grad den tyska handeln och industrin profiterade på den obegränsade tillgången till landets resurser. Genom sina kontakter till Rhen-/Ruhrindustrierna blev Terboven och hans administration den viktigaste främjaren av tyska affärs- och handelsintressen i Norge. Bohn visar hur *Reichskommissariat* och Berlin genom sitt centraliserade clearingsystem för utrikeshandeln (*Zentralclearing*), sin experimentella prispolitik och storskaliga konfiskeringar av "fientlig förmögenhet", systematiskt diskriminerade och plundrade det ockuperade landet, tydligast när det gällde handeln med fisk. I sin analys av tysk skatte- och finanspolitik i Norge rör sig författaren på tidigare outforskad terräng. Tillsvidare har man inte, eller i så fall endast sporadiskt, undersökt skattepolitik i det ockuperade Europa. Bohn illustrerar mycket ingående den gradvis ökade användningen av norska finansiella resurser ur Norges Bank och statens budget, huvudsakligen för att täcka ockupationskostnaderna. Av den sammanlagda summan på 12 miljarder NOK som togs från Norges Bank under ockupationstiden gick 95 procent till *Wehrmacht*.

Bohns fokusering på den avgörande roll som krigsekonomin spelade i det tyskstyrda Norge erbjuder ett fullständigt nytt perspektiv på ockupationen, om än inte utan vissa svagheter. I sin recension av Bohns undersökning riktar Berlinhistorikern Stefan Laube en befogad kritik mot att författaren inte tagit hänsyn till de ideologiska krafterna bakom den nationsocialistiska ockupationen.<sup>2</sup> Genom att inte gå in på en analys av Terboven och hans medhjälparens ideologiska bakgrund, går Bohn miste om möjligheten att teckna en sådan mera komplex bild av spänningen mellan rationalitet och ideologi som t.ex. Ulrich Herbert presenterar i sitt utmärkta verk om Terbovens motpart i Danmark, Werner Best.<sup>3</sup> Samma problem återspeglas i författarens försummande av judeförföljelsen och deporteringen av norska judar. Även om Bohn, i motsats till Laubes uppfattning, nämner förföljelsen (s. 85), lyckas han inte relatera denna utveckling till sin analys av de tyska ockupationsmyndigheterna.

Bohn har inte desto mindre åstadkommit den mest gedigna redogörelsen för den tyska ockupationen av Norge och lyckats fylla en betydande lucka i vår förståelse av ockupationssystemets mekanismer och funktioner. En spe-

<sup>2</sup> Stefan Laube, recension av Robert Bohn, *Reichskommissariat Norwegen. "Nationalsozialistische Neuordnung" und Kriegswirtschaft* (Beiträge zur Militärgeschichte 54, München 2000), FES, Archiv für Sozialgeschichte – På internet 41.2001/Rezensionen [20.01.2003]. [URL: <http://www.library.fes.de/fulltext/afs/htmrez/80174.htm>]

<sup>3</sup> Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903–1989* (Bonn 1996).

ciellt stor förtjänst är författarens noggranna genomgång av ett brett arkivmaterial av relevanta källor i såväl tyska som norska arkiv. Hans välstrukturerade arbete excellerar vidare i rikliga illustrationer och tabeller. En mera omfattande tillämpning av Bohns grepp på andra ockuperade länder under kriget, inte minst ur en komparativ synvinkel, vore utan tvivel till fördel för forskningsläget.

*Michael Jonas*

---

## Norges idéhistoria

Trond Berg Eriksen & Øystein Sørensen (red.), *Norsk idéhistorie*. Band I–VI, Aschehoug, 456, 463, 445, 478, 461, 496 s., Oslo 2001–2003.

---

Av flera orsaker uppvisar historieskrivningen i Finland större mångsidighet och bredare forskningsintressen än i övriga Norden. Det är bara i Finland som uppdelningen av institutioner i finsk och allmän historia bibehållits. Ändå finns det minst ett historiefack där ett annat nordiskt folk, nämligen norrmännen, går före.<sup>1</sup> De norska humanisterna är de enda i Norden med både en egen idéhistoria i sex band, som anmäls nedan, och en antologi i samma tema, *Norsk tro og tanke* (Oslo 1998–2001). Minst lika viktigt är att framställningen och primärkällorna speglar *hela* idéhistorien fram till år 2000.

Detta betyder inte att norska hjärnor, pennor och tryckerier har varit mer produktiva än andra. Tvärtom utgjorde Norge under ca tre sekler en dansk kulturprovins. Föregångslandet i Norden före 1600-talet var just Danmark, som också senare förblev banbrytande inom flera andliga sfärer. Nästan på samma sätt som i rivallandet Sverige uppslukades emellertid den danska idéhistorien länge av litteratur-, kyrko eller filosofihistorien. Danska prov på den nya disciplinen frambragtes först efter 1960 och länge som ett enmansverk (Svend Erik Stybe, *Idéhistorie. Vor kulturs idéer og tanker*, Köpenhamn 1961, densamme, *Dansk idéhistorie. Grundbog*, del 1–2, Köpenhamn 1981). Därefter skiftade danskarnas idéhistoriska intresse i riktning mot nationalmedvetandets historia (*Dansk identitetshistorie*, band 1–4, Köpenhamn 1991–92). I Sverige fick idéhistorien tack vare den store uppsaliensaren Sten Lindroth en lärdomshistorisk slagsida (jfr Tore Frängsmyrs ungdomsverk *Kompendium i svensk idé- och lärdomshistoria*, Uppsala 1970), som fått ett tydligt uttryck i Gunnar Brobergs

<sup>1</sup> Om idéhistoriens tillstånd i Finland före 1990-talet se Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia* (Porvoo 1989), s. 313–314. Rec. känner namn och verk av Aira Kemiläinen och Juha Manninen.

digra idéhistoriska läsebok *Gyllene äpplen* (band 1–2, Stockholm 1991, andra upplagan 1995).

Uppenbart uppnådde de tre skandinaviska länderna senast fr.o.m. romantikens tidsålder ungefär samma grad av andlig självständighet som Finland hann fram till under det senare 1800-talet och det avlägsna Island först i början av 1900-talet. Detta inser man lätt av icke-nordiska studier, vilka i de flesta fall upptar de sinsemellan besläktade nordiska begreppen tro, tanke och andlig kultur som en helhet, utan någon avsöndring eller prioritering av enskilda länders bidrag.<sup>2</sup> Norges andliga stagnation under den senare medeltiden och dess beroendeförhållanden under den tidiga nutiden, balanseras och gottgörs med överskott under 1800-talet. Ändå är det mindre omfattande norska tankeförrådet ett lämpligare ämne för en övergripande framställning än de "äldre" nordiska nationernas idéhistoria. Våra dagars norska idéhistoriska prestationer förklaras således inte enbart med oljestatens överlägsna resurser, vilka dessutom tillåter våra norska samtida att utge en ny norsk historia vart tjugonde år, medan före detta stormakten Sverige "klädde om sig" högst fyra gånger under det förra seklet.<sup>3</sup>

Det omtalade verkets redaktörer och de flesta författarna tillhör Oslo och Bergens universitetets mellersta lärargeneration, född efter den tyska ockupationen. Öystein Sørensen har specialiserat sig på Norges och Väst-europas politiska historia och idéhistoria under båda föregående sekler. Den andra redaktören Trond Berg Eriksen är en känd sakkunnig inom filosofins historia. Sitt ämne tolkar norrmännen bredare än t.ex. svenskarna (se redaktörens förord i första bandet). Man beaktar alla tre steg på tankelivets trappa: 1) de stora idéerna, "som har mobiliserat sociala rörelser och fört till kulturella förändringar", 2) respektiva epokers förhärskande föreställningar, den intellektuella historien i snäv mening och 3) ärvda livsregler och vanor, ofta omedvetna, med andra ord mentaliteten. Utgivarna (precis som deras kollega, läsebokens utgivare Jan-Erik Ebbestad-Hansen) har inte sökt säregna norska idéer, utan uppmärksammar även utifrån lånade idéer ifall dessa rotfäst sig i den karga norska marken och påverkat norrmännen. Hur som helst, menar redaktörerna, genomgick dessa lån "en norsk bearbetning". Självklart beaktas i verkets senare band de inhemska idéer som i sin tur lånades av grannfolken och fortsatte sitt liv utomlands. Författarlaget har haft i syfte att följa och framställa den tusenåriga "produktionen" av "Norge som

<sup>2</sup> B. J. Hovde, *The Scandinavian Countries 1720–1865. The Growth of Middle Classes*, vol. 1–2 (Boston 1943); M. Gerhardt & W. Hubatsch, *Deutschland und Skandinavien im Wandel der Jahrhunderte*, 2:a uppl. (Darmstadt 1977); T. D. Muchina, *Russko-skandinavskie chudožestvennye svjazi konca XIX–načala XX vv.* (Moskva 1984); H. Arnold Barton, *Scandinavia in the Revolutionary Era, 1760–1815* (Minneapolis 1986); K. Varnedoe (ed.), *Northern Light: Nordic Art at the Turn of the Century* (New Haven 1988) o.a.

<sup>3</sup> Rec. bortser från kursböcker samt Grimbergs och Herman Lindkvists "halvkonstnärliga" serier.

begrep, som idé, som oppfinnelse", med andra ord av "den moderne norske nasjonens selvbevisshet" (s. 13). Utöver idéernas kontinuitet i Norge har alltså författarlaget i sikte att skapa en norsk identitetshistoria.

Deltagarna i verket fick tillsynes fria tyglar. Författaren till det första bandet, *Sverre Bagge* – ledarfiguren i den norska medeltidsforskningen – placerar i framställningens centrum bokkulturens spridning (*När boken kom till Norge*) och stannar faktiskt vid unionstidens början år 1319. Andra bandets författare, lärdomshistorikern *Nils Gilje* och kyrkohistorikern *Tarald Rasmussen* övertar stafetten av Bagge ödesåret 1536, då landet gick miste om sin självständighet och bytte ut katolicismen mot lutherdomen (*Tänkelivet i den lutherska staten*). Man avslutar med det nya ödesåret 1814 då Norge bytte unionen med Danmark mot en annan sorts union med Sverige och återfick sin inre självständighet. Dock ingriper redaktören *Sörensen* med sitt eget tredje band *Kampen om Norges själ* (1770–1905) djupt i upplysningens sekel, letande efter det norska nationella oppvaknandets rötter. Litteraturvetaren *Liv Blikrud*, lärdomshistorikern *Geir Hestmark* och den omtalade kyrkohistorikern *Rasmussen* har fått den tacksamma uppgiften att framställa sitt lands konstnärliga och naturvetenskapliga guldålder 1850–1920 (band IV *Vitenskapernes utfordring*). De enskilda delarnas tidsomfattning blir således allt kortare i takt med idérikedomens växt. Politiken och ideologierna behärskar både 1900-talets och Norges mest dramatiska årtionden 1914–1955 (band V *De store ideologiers tid*) presenterad av den produktive mediehistorikern och journalisten *Hans-Fredrik Dahl* (särskilt känd för sin *Qvisling*-biografi). Tyvärr har den andra redaktören *Berg Eriksen* undvikit en generaliserande titel för översikten av det sista halvseklet 1950–2000 (band VI *Ett litet land i verden*).

Recensionens utrymme tillåter bara att klargöra det säregna i denna tusenåriga tanke- och känslöhistoria hos ett grannfolk som i flera hänseenden liknar finnarna och delvis föregriper deras eget uppsving. Som hos de övriga germanerna utgjorde den hedniska mytologin och myterna det norska tänkelivets början. Det något försenade nordiska kristnandet under 1000-talet, mytens avlösning av dogmen, gick i invanda västeuropeiska spår. Den norska eller bättre sagt den norröna (norsk-isländska) särarten yppade sig i den höga proportionen av skriftligt nordiska arv, det norröna språket, den inhemska norröna kulturen, inte minst den historiska – det nedskrivna minnet om den egna förtiden – som man behöll och tog vara på under den höga medeltiden, det vill säga fram till år 1319 (bd. I, s. 82–85, 198–199, 222 f.). Med unionstiden började den norska tankens fyrahundraåriga dvala. Politiskt, konfessionellt och intellektuellt blev Norge Danmarks provins, i det kristna humanistiska Västeuropas periferi. Idéstriderna utspelades inom lutherdomen, och man vågade knappast någon utbrytning före 1700-talet. Enväldet i både Danmark och Sverige upprättades för att krossa högadelns styre och för borgerskapet öppna vägen till adelsståndet. Mer än i någon annat europeisk stat stödde sig därför Oldenburgarna (det dansk-norska kungahuset) på borger-



skapet: Danmark-Norge blev pionjärlandet med hänsyn till livegenskapens upphävande och de övriga agrarreformerna, introducerade för övrigt *före* den franska revolutionen. Ett fattigt och bondskt Norge ingjöt allt mera friskt blod i den gemensamma dansk-norska tanken och tron (dramatikern, dikta- ren och historikern Ludvig Holberg inte att förglömma). Det säregna i det norska (och i detta sammanhang även danska) tankelivet var dock inte dessa, till större delen västerifrån lånade rationalistiska idéer, utan naturvetenskapliga studier drivna av en hög kyrkotjänsteman (biskop Johan Ernst Gunnerus), bidraget till den danska upplysta despotismens reformverk (juristen Colbjörnsen) och affärsverksamheten driven av en förföljd väckelsepredikant (Hans Nielsen Hauge). Efter detta, menar författaren, har en demokratisk "lekmannsbevegelse", det vill säga den frikyrkliga rörelsen, utgjort en fast beståndsdel av kristendomen i Norge.

Det som har försummats av bandets kunniga författare är frågan om vad som utgjorde drivkraften i den norska intellektuella pånyttfödelsen. Det räcker inte till att åberopa den fria norska odalbonden: inte ens Centraleuropa behöll efter 1781 och 1806 livegenskapen. Dock var Norge det första landet i Nordeuropa med en *icke feodal* överklass: dess ämbetsmannaskikt verkade på den svaga borgarklassens vägnar.

Om det norska självmedvetandet eller identiteten utgör kärnan i verket, så intar redaktören Sörensens egna tredje band en nyckelställning. Det var under det "långa" norska 1800-talet (1770–1905) som land och folk blev både en helt självständig stat och en fullmogen nation, och de norska författar- och naturforskarnamnen för första gången blev världsberömda. Med stor klarhet framställs de häftiga norska idéstriderna kring olika möjliga vägval, såväl politiska, språkliga som konstnärliga. Det politiska och kulturella klimatet förvandlade Norge till ett föregångsland, ett mönster för svenska och danska liberaler.<sup>4</sup> Fjärde bandets författare visar på de norska vetenskapernas snabba internationalisering från och med 1850. Norska zoologer, geologer, paleontologer, meteorologer, kemiker, men även rättslärda och tidiga sociologer, tillämpade nya utländska upptäckter och teorier på det egna landets natur- och samhällsfenomen. Den rikliga florin av tidskrifter och tidningar förmedlade gärna vetandets senaste vinningar till publiken, och vid sidan om vetenskapsmännen styrde författarna ("poetokratin") den offentliga debatten. Här fattas i framställningen den sociala faktorn, försummad av författaren: 1800-talets Norge saknade vid sidan av några biskopar och professorer en bromsande, reaktionär klass!

Författarna till de två sista banden har dubbelt så mycket utrymme för förra seklets första respektive andra hälft. Dahl visar med stor skicklighet på den norska politiska isoleringens slut i det nya kommunikationsnätet efter 1918. Visst behöll den utrikespolitiskt kyska nationen sin pacifistiska och neutra-

<sup>4</sup> Jfr H. A. Barton, *Sweden and Visions of Norway. Politics and Culture, 1814–1905* (Carbondale 2003).

listiska läggning, dock övervältrades man av en mängd importerade ideologier, teorier och rörelser, vilka fann en bra grogrund i ett som aldrig förr splitttrat samhälle. Under mellankrigstiden fick de flesta norska debatter en större grad av hätskhet och fanatism än i övriga Norden; ibland syntes norrmännen befinna sig på inbördeskrigets rand. Först den nazityska mörkläggningen 1940–45 skapade sin motvikt, en nationell solidaritet ("felleskapet"). Efter frigörelsen utvecklades denna till en vänsterfärgad kollektivism, som dock vissnade bort i kalla krigets frost. Efterkrigstidens norska välfärdsstat fick en utpräglad västvärd orientering – ideologiskt, politiskt och militärt. Man beundrar Dahls förmåga att utan synlig partiskhet teckna de otaliga norska debatterna om planhushållningen, NATO-anslutningen, språket, televisionen, t.o.m. helvetets realitet, och förlåter enstaka faktafel.

Arbetet med det sista bandet, tillägnat samtiden, tycks ha varit ännu svårare att skriva än den medeltida delen. Trond B. Eriksen, verkets redaktör, fick hjälp av Andreas Hompland och Eyvind Tjønne. Det tjugonde århundradets andra hälft är framställt som en helhet, systematiskt. Författarna är ense om den underliggande periodiseringen: 1) efterkrigstida återhämtning, avslutad ca 1965; 2) stora idésammandrabbningar t.o.m. 1980 då den socialdemokratiska hegemonin bröts; 3) nyliberalismens och den tilltagande individualismens tid. Under ett halvsekel har tidigare helt omöjliga skiften i normer, vanor och symboler ägt rum. Märkligt nog har detta skett utan några stora nya idéer och idéproducenter, till väsentlig del genom import, genom en internationalisering utan motstycke. Trogna sitt utgångsläge har författarna igen prioriterat idéer och idédebatter som fått praktisk relevans och som har påverkat samhällsutvecklingen. Mycket skickligt grupperas den norska idédebatten i huvudsfärer – välfärden och folkhälsan, skolan och utbildningen, det kyrkliga livet, litteraturen som tidsspegel, idrotten och slutligen politiken inklusive invandringen. I tur och ordning framställs de stora företeelser som ägde rum under just förra seklets senare hälft: "massornas individualisering", det vill säga klassideologiernas sönderfall, "det feminiserade Norge" – kvinnornas nya styrka och nya medvetande ("nå vill vi ligge överst"), "medielandskapets" förnyelse genom den elektroniska revolutionen, med ordets och bildens nya roll, omvandlingen i själva kulturbegreppet – dess delvis nya innehåll, mångfald och värden – och de senaste årtiondenas politiska högvåg. Inte heller de mer esoteriska idébrytningarna, för och emot den dominerande positivismen, har glömts bort.

Förändringarnas facit summeras i bandets avslutande kapitel "Det annorlunda landet",<sup>5</sup> som hjälper läsaren att göra den "norska idén" klar för sig. Norrmännen vill gärna se Norge som en humanitär stormakt, en fredsmäklare, en förkämpe för den globala miljön och en förebild i fråga om demokrati och social rättvisa. "I den övertygelsen lever vi lyckligt i spänningen mellan

<sup>5</sup> Avslutningen till hela företaget, med titeln "Tusen års tankeliv" har snarare ett metodiskt innehåll.

nationellt mindervärdeskomplex och global messianism" (s. 481). "Vi vill vara hjälpsamma – för att bedöva vårt dåliga samvete till följd av oljerikedommen" (s. 479). För att skilja det specifikt norska från det gemensamma skandinaviska hjälper tysken Enzensbergers ord från 80-talet: "Norge är idag Europas största folkemuseum, men samtidigt ett jättestort framtidslaboratorium" (s.480).

Med undantag av oljan och för norskhetens fria utlopp den 17 maj gäller *Idéhistoriens* facit också för oss svenskar. Varken enskilda människor eller hela folk behöver hysa egna, enastående ideal. Låt större folk – amerikaner, kineser eller ryssar – söka sina unika "nationella idéer".<sup>6</sup> Det är inte sekelskiftets nationella ideal och mönster som skiljer nordbor sinsemellan, utan deras forna vägar och historiska växtprocesser som knyter samtida norrmän med "norske kvinner og menn for oss" (s. 482). Därför är det recenserade sexbandsverket av ett stort intresse inte minst för hela nordiska regionen. Våra norska humanistiska kolleger har åter (jfr *Norsk utenrikspolitikkens historie*, 1995–1997) uppställt ett mönster för sina grannar, genom att ha åstadkommit en storslagen tvärvetenskaplig syntes, författarlagets internationalistiska inställning (därom vittnar inte minst deras enstämmiga val av verkets genomgående språk – *bokmålet*) och den fullständiga frånvaron av nationellt självbedrägeri *alias* självgodhet.

Parallellt med *Norsk idéhistorie* har som sagt ett annat norskt arbetslag på samma förlag (Universitetsforlaget i Oslo, numera Tano Aschehoug) utgett en imponerande antologi i tre delar med titeln *Norsk tro og tanke* (1998–2001). Antologin omfattar "texter for hele den norske idéhistorien". Bägge *Idéhistorier* förtiger varandra och bevisar därmed om något den ryktbara norska individualismen!

*Aleksander Kan*

<sup>6</sup> En klok och välvillig *outsider* förmår antyda en lämplig nationell idé åt sina grannar. Jfr Mauno Koivistos *Den ryska idén*, (Helsingfors/Stockholm 2002) som numera utgetts på finska, svenska och även ryska.

## Politisk nationalism och musikalisk universalism

Esteban Buch, *La Neuvième de Beethoven. Une histoire politique*, Gallimard NRF/Bibliothèque des histoires. Diss., 364 s., 37 ill. Paris 1999.

Argentinararen Esteban Buch flyttade från Patagonien till Paris år 1990 och studerade vid École des Hautes Études en Sciences Sociales och doktoretrade där 1997. Han är numera docent i musikologi och har tidigare även skrivit om Argentinas nationalsång och om Alban Berg. Boken *La Neuvième de Beethoven. Une histoire politique* är en redigerad syntes av hans franska doktorsavhandling. Den omfattar 364 sidor inklusive slutnoter, käll- och litteraturförteckning samt personindex och innehåller även flera kortare musikaliska exempel i notskrift. Avhandlingen behandlar musikens och dess tolkningars politiska och symboliska historia och är i enlighet med EHESS allmänna linje tvärvetenskaplig (läsningen underlättas om läsaren har åtminstone elementära kunskaper i musik). Avhandlingens tema var i mitten av 1990-talet och är fortfarande aktuellt: studien kretsar helt och hållet kring hur den fjärde satsen (körsatsen) i Beethovens nionde symfoni, i ett instrumentalarrangemang av Herbert von Karajan, år 1972 kom att antagas som Europarådets och år 1985 som de europeiska gemenskapernas officiella hymn. Vilken var bakgrunden? Hur har den "nationella" konstmusiken uppstått och monumentaliserats respektive banaliserats, och hur har receptionen av denna musiktyp utvecklats eller avvecklats?

Schillers *An die Freude*, tonsatt av Beethoven, har ett universalistiskt budskap, som tolkats både revolutionärt och nationalistiskt. Sedan 1800-talet föreligger även en kontrovers om ordens innebörd, om huruvida man kan tolka *Freude* som *Freiheit*. Detta symbolvärde har överförts på själva melodin i sig. Men vilket symbolvärde kvarstår då samma musik utnyttjas av de mest olikartade regimer, mellan den franska tredje republiken, Hitlers tredje rike, Rhodesia och det nya Europa? Alla politiska läger och regimer har varit så gott som ense om låta denna musik stå för det universalistiskt genialiska och även för det moraliska, i olika proportioner. Det musikaliska konstverket har laddats med värden som det kanske inte ursprungligen symboliserade, och Buchs avhandling tangerar oundvikligen även den hopplösa frågan om monumentaliserade konstnärers eventuella egentliga intentioner.

Avhandlingen eller rättare sagt den redigerade syntesen är disponerad i två delar. Den första, som omfattar fem kapitel, är historien om hur den moderna politiska musiken uppstod, från de första nationalsångerna *God save the King*, *Marseljäsen* och *Gott erhalte Franz der Kaiser* till Beethovens beställningsarbete *Die glorreiche Augenblick* för Wienkongressen och slutligen Beethovens nionde symfoni. Den andra delen, uppdelad i sju kapitel i kronologisk följd, beskriver det politiska mottagandet eller hur Beethovens tonsättning av *An die Freude* utnyttjats i olika propagandistiska och ideologiska

sammanhang under 1800- och 1900-talet. Här tangeras den tyska romantikens *Bildungsideal* och snillekult i samband med invigningen av det första Beethovenmonumentet i Bonn; här beskrivs den internationella 75-årsfesten 1845 som slutade i ett allmänt gräl mellan olika närvarande nationer, 1870-talets nationalism, Wagner, Bismarck och Beethoven, Beethovens musik i Europa (främst Frankrike, Tyskland, Österrike, Sovjetunionen och Storbritannien) och Amerika under mellankrigstiden, och här analyseras såväl den paneuropeiska rörelsens som Tredje rikets och motståndsrörelsernas uppfattningar om Beethovens symfoniska musik, och slutligen det definitiva institutionaliserandet av nionde symfonin som symbol för Europa.

Arbetet baserar sig på en mycket omfattande dokumentation. Bland de mycket varierande källorna finns såväl arkivmaterial (bl.a. Europarådets arkiv, Europeiska unionens arkiv, NATOs arkiv och arkiv i Zimbabwe) som tryckta källor. Dessa senare utgörs framför allt av Beethovens publicerade brev, konversationshäften och dagbok, Schillers verk, brittisk 1700-talspress, fransk dagspress från revolutionstiden, österrikiska och tyska 1800-talstidskrifter (t.ex. den berömda *Allgemeine musikalische Zeitung*), vilka alla använts i bokens första del. Därtill har Buch använt sig av en omfattande internationell musikologisk och annan vetenskaplig litteratur, vilket ger arbetet en stabil tvärvetenskaplig grund.

Buch bygger redan från början skickligt upp en allt mera laddad atmosfär kring det allt mer monumentaliserade musikaliska verket som till slut blir något av en fetisch i konservburk (eller varför inte en mekanisk apelsin i Pandoras ask, som i Kubricks film) i och med den efterkrigstida elitistisk-populistiska överstileringen och tillrättaläggandet av den klassiska musiken under auktoritativa, men närhistoriskt belastade dirigenter som Herbert von Karajan, som Buch förhåller sig sunt kritisk till. Mot slutet av boken framställs musikverket allt mer som en stum symbol som används av institutioner – Europabyråkratin eller den tyska televisionen 1989 – och inte emanerar från folket. Det sista kapitlet utmynnar i frågan om huruvida Beethovens nionde symfoni med alla de associationer och klyschor som avlagrat sig på den under två sekler av politiskt utnyttjande överhuvudtaget längre tilltalar åhörarna. Den provokativa frågan ter sig kanske något märkvärdig för melomanen, som ständigt återkommer till och återupptäcker de klassiska verken tack vare den oupphörliga produktionen av nya tolkningar och inspelningar, men syftar på den bredare receptionen och de kollektiva associationer som musikstycket väcker eller, i det här fallet, inte väcker.

Avhandlingen har en solid förankring i den ideologiska utvecklingen i det tyska och franska intellektuella Europa under 1800-talet. Kapitlen följer varandra i logisk och kronologisk följd, men fungerar ofta även som fristående enheter. Helheten är ändå mycket väl sammanhängande. Buch beskriver händelseförlopp och utveckling utgående från datum, källor, citat, vilket ger arbetet dess akademiska karaktär. Han analyserar, bedömer, konkluderar och reflekterar i samma andetag. Texten blir därmed mycket intensiv och ibland

kunde några snabba summeringar vara på sin plats särskilt för den icke sakkunnige läsaren (men detta vore kanske inte stilistiskt tilltalande i Gallimards högintellektuella skriftserie NRF). Om frågeställningen från första början är klar och tydlig försvinner den emellertid ibland i utförliga och detaljerade beskrivningar och olika exempel som interfolieras med varandra. Texten har flera olika skikt och lämpar sig för många olika läsningar: en historisk/filosofisk, en musikologisk, en estetisk, för att inte nämna den politiska.

Är det ett utopiskt företag att analysera utopiska symboler? Buchs metod är vetenskapligt objektiv, men han är även en mycket engagerad skribent, varför läsningen blir fascinerande och intensiv. Han går skrupulöst och noga tillväga i utnyttjandet av källorna. Särskilt kapitlet om det massiva ideologiska utnyttjandet av Beethovens symbolstarka verk under totalitarismens årtionden ("Beethoven Führer") är skrivet med all den varsamhet som tolkningen av det moraliska problemet kring användningen av Beethovens musik i koncentrationslägren kräver. I de mindre delikata sista kapitlen framför Buch med större frispråkighet en berättigad men ganska brutal kritik mot den Karajanska uppförandep Praxisen och nämner i förbigående återgången till en mera stilriktig och dynamisk interpretation under 1970- och 1980-talet med dirigenter som Gardiner och Harnoncourt. Slutsatsen att Beethovens nionde symfoni idag skulle vara ett utarmat verk kanske är berättigad på ett politiskt plan, men förefaller dock i rent musikaliskt hänseende överdriven med tanke på det fantastiska "återupptäckande" av äldre musik som just "barockdirigenterna" inspirerat till under de tjugofem senaste åren.

Avhandlingen ställer också en mera allmän fråga om konstverkens status och tolkning, eller om hur samhällen kodifierar sin konst. Frågan är fascinerande för kulturhistorikerna, emedan grunderna för våra estetiska värderingar ständigt förändras och t.ex. den politiska visan *Malbrouck s'en va-t-en guerre* och dess engelska varianter numera av allmänheten i första hand förknippas med barnkammaren. Vad är det som gör eller vem är det som vill att ett visst musikstycke uppfattas som engelskt, schweiziskt (*Ranz des vaches*), tyskt, franskt, europeiskt eller universellt? Hur mycket är det slumpen som avgör att t.ex. Rhodesias nationalsång var den samma som Europahymnen? Vad är det som bestämmer våra uppfattningar om våra länders karaktär och om Europas natur, och varför uppfattar vi konst på det sätt vi gör? Dessa subjektivitetens djup är mycket svåra att utforska kritiskt vetenskapligt p.g.a. de ibland mycket traumatiska och politiskt känsliga associationer (jfr frågan om Beethoven och Auschwitz) som undersökningsobjektet väcker, eller p.g.a. författarens eventuella egna upplevelser och känslor, som kan försvåra ett objektivt skrivande och färga av sig på texten. Esteban Buch tillfaller meriten att ha ställt frågorna, även om några definitiva svar som väntat inte ges i denna engagerade och ställvis polemiska avhandling.

*Charlotta Wolff*

---

# FRÅN FÄLTET

---

## Reflexioner över en vetenskaplig bastard

Rapport från konferensen "Person und Geschichte im 20. Jahrhundert. Perspektiven und Möglichkeiten zeithistorischer Biographik". Sommarakademi vid Herder-Institut, Marburg 18–29 augusti 2003.

"Biography sells". Inte en dag går utan att en ny biografi publiceras, till överväldigande delen autobiografiska eller populärvetenskapliga arbeten. Nu finns en strävan att göra den biografiska metoden fruktbar också för den vetenskapliga, speciellt historiska forskningen. Det gäller inte bara biografins traditionella högborg, den anglosaxiska världen, där biografins vetenskapliga nytta aldrig har ifrågasatts, utan också länder som präglats av det socialvetenskapliga paradigmet, t.ex. Tyskland och i viss mån också Finland.

Vid Herder-Institutet i Marburg samlades den 18–29 augusti 2003 ungefär tjugo unga forskare från Tyskland och de angränsande länderna för att diskutera *Perspektiven und Möglichkeiten zeithistorischer Biographik*. Bakgrunden varierade. De tyska deltagarnas tyngdpunkt låg klart i det historiografiska fältet. Den fortfarande virulenta debatten om *Ostforschung* och historikernas förhållande till *Volkstumskampf* och *Tredje Riket* har uppenbarligen satt djupa spår. Den aktuella diskussionen om *Ostforschung* kretsar kring de tyska historievetenskapernas politiska och ideologiska funktioner, speciellt inom den historiska östeuropaforskningen under mellankrigstiden och den omedelbara efterkrigstiden. Med Werner Conze och Herbert Ludat (presenterade av Blazej Bialkowski, Berlin), Gotthold Rhode (Eike Eckert, Berlin), Eduard Winter (Jiri Nemeč, Opava), Peter-Heinz Seraphim (Hans-Christian Petersen, Kiel), Max Hildebert Boehm (Ulrich Prehn, Hamburg), Theodor Schieder (Elke Zimmermann, Dresden) och Hermann Aubin (Eduard Mühle, direktör för Herder-Institut) omfattade konferensen största delen av *Ostforschungs* personalbas. En historisk-vetenskaplig syntes av hela fältet försvåras av bl.a. komplexa individuella bakgrunder och divergerande politisk-historiska accentueringar. Därför är det nödvändigt att fortsätta med det som Blazej Bialkowski i sitt referat kallade *Probebohrungen in das personelle Gestein der Ostforschung* (provvborningar i Ostforschungs personella jord).<sup>1</sup> Den biografiska

<sup>1</sup> Formuleringen syftar på Mühles krav att fokusera på den institutionella och perso-

metoden öppnar här möjligheter att spegla tidsreflexioner, d.v.s. politiska, ideologiska och samhälleliga inflytanden, i individen. Biografin framstår då som ett sökande efter individens paradigmatiska innebörd.

Den vetenskapshistoriska tyngdpunkten uppvägdes av några projektpresentationer som behandlade polsk- respektive östtyskjudiska vetenskapsmän: Maria Dolds (Tübingen) komparativbiografi om historikerna Moses Schorr och Majer Balaban, Barbara Kalinowska-Wojciks (Katowice) referat om historikern och arkivarien Ezechiel Zivier och Toralf Kleinsorges (Frankfurt/Oder) om rabbinen och historikern Louis Lewin. Med Albert Brinckmann (presenterad av Sabine Arend, Berlin) och Alexander Dorner (Ines Katenhusen, Hannover) behandlades även två olika konsthistorikers biografier. Därtill kom Kai Arne Linnemanns (Göttingen) och Markus Bodlers (Bonn) föredrag om Göttingenpedagogen Herman Nohl respektive Jean-Baptiste Duroselle, den kända franska specialisten på internationella relationer, två intellektuellt mycket starka bidrag. Bodlers närmande till sin egen biografiska forskning var mer intuitivt, och han kunde därför betraktas som en av de få biograferna *par excellence* på konferensen. Levke Harders (Berlin) presenterade sitt komplexa personhistoriska forskningsprojekt om kvinnliga akademiska eliter i Tyskland och Nordamerika i mitten av 1900-talet. Hon beslöt sig för att diskutera sina teoretiska och metodologiska frågeställningar genom exempel och presenterade därför den tyska efterkrigstida pedagogen Isabella Rüttenauers biografi. Harders bidrag förtjänade uppmärksamhet som det enda projekt där forskningens berörde en kvinna – tyvärr fortfarande symptomatiskt för genren, trots alla försök på senaste tid att ur social- och kulturvetenskaplig synvinkel motverka det traditionella ”stora män”-perspektivet.

I kategorin politiska biografier behandlades personhistoriska arbeten, allt från Ralf Meindls (Freiburg) långt framskridna forskning om den östpreussiska gauleitern Erich Koch och undertecknades projekt om diplomaten Wipert von Blücher och tyska nationalkonservativa eliter, till Steven Schoutens (Milano) historiska biografi om en *Wilhelmine Youngster*, den revolutionära författaren Ernst Toller. Den polska forskningen inom denna kategori hade ett liknande omfång: Przemyslaw Olstowskis (Torun) refererade sin redan publicerade studie om den polska mellankrigstidsgeneralen Gustaw Orlicz-Dreszer, Tomasz Krzeminskis (Torun) bidrag behandlade förläggaren och journalisten Wiktor Kulerski, Kasia Shannons (Warszawa) projektpresentation handlade om den polsk-judiska industrimannen och exilpolitikern Alfred

nella dimensionen av *Ostforschung* för att garantera en tillförlitlig empirisk grund, jfr Eduard Mühle, 'Ostforschung und Nationalsozialismus. Kritische Bemerkungen zur aktuellen Forschungsdiskussion', *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung* [ZfO] 50:2001, s. 256–276, citat s. 274.



Falter samt Marek Radziwons (Warszawa) redogörelse gällde den polska efterkrigslitteratören Jaroslaw Iwaszkiewicz.

Organisatorerna (dr Eduard Mühle och dr Heidi Hein, Herder-Institut) hade lyckats samla många framstående tyska och utländska historiker som föredragshållare, samtliga erfarna personhistoriska forskare. Litteraturvetaren Christian Klein (Berlin), som nyligen gett ut en samlingsvolym om biografisk forskning,<sup>2</sup> fungerade inte bara som innovativ talare genom sin presentation av den tyske författaren Ernst Penzoldt, utan deltog även i konferensens egentliga program. Christoph Cornelißens föredrag (Düsseldorf/Kiel) om den konservativa tyska historikern Gerhard Ritter och Markus Krzoskas (Mainz) bidrag om den polska *Westforscher*<sup>3</sup> Zygmunt Wojciechowski underströk konferensens historiografihistoriska betoning. Jonathan Wright (Oxford) sammanfattade i ett mycket fascinerade föredrag sin syn på Gustav Stresemann som Weimars största politiker, och John Hiden (Bradford) bidrog med en sammanfattning av sin forskning om Paul Schiemann, en av de ledande baltisk-tyska politikerna under mellankrigstiden, men idag tyvärr nästan helt bortglömd. Hidens underhållande antiteoretiska attityd vittnar om en litet mera intuitiv förståelse av biografiforskning. John Connelly (Berkeley) presenterade sin huvudsakligen miljöhistoriska forskning om det katolska motståndet mot nationalsocialisterna i Wien under 1930-talet. Han införde det intressanta nya begreppet *komparativbiografi* som en vidareutveckling av det orimliga begreppet *kollektivbiografi*. Dessutom är Friedrich Lengers (Gießen) komplexa redogörelse för den tyska nationalekonomen Werner Sombardt värd att omnämnas. Olaf Hähner (Olpe) skisserade i sitt föredrag genrens historiska utveckling och gav med sin dikotomi *paradigmatisk-syntagmatisk*<sup>4</sup> konferensen ett centralt och kanske litet överapplicerat begreppspär. Särskilt begreppet "paradigmatisk" hade uppenbarligen en speciell identifikationskraft för ett stort antal deltagare som definierade sitt forskningsperspektiv med hjälp av detta begrepp. Ofta använ-

<sup>2</sup> Christian Klein (utg.), *Grundlagen der Biographik. Theorie und Praxis des biographischen Schreibens* (Stuttgart 2002).

<sup>3</sup> Debatten har nyligen internationaliserats och behandlar även de polska varianterna av politiserad historisk forskning under 1900-talet under rubriken *Westforschung*, den polska pendangen av *Ostforschung*. Jfr bl.a. Jan M. Piskorski (utg.), *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik: Disziplinen im Vergleich* (Osna-brück 2002).

<sup>4</sup> Hähner har adapterat begreppsparet från grammatiken. I hans analys- och organiseringsmodell över den historisk-biografiska litteraturen står *paradigmatisk* för den tradition som betonar individens tidsbundenhet, varemot *syntagmatisk* beskriver "stora män"-traditionen (individen gör/skapar historia). Jfr Olaf Hähner, *Historische Biographik: die Entwicklung einer geschichtswissenschaftlichen Darstellungsform von der Antike bis ins 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1999).

da synonymbegrepp som *Repräsentativität*, *Prototypik* eller *Symbolhaftigkeit* visar på en successiv förändring av frågeställningarna och de metodologiska uppfattningarna inom den personhistoriska forskningen.

Sommarakademiens metodologiska och teoretiska reflexionsnivå var utmärkt hög och visade att det finns ny potential inom den biografisk-personhistoriska forskningen. Den här utvecklingen är huvudsakligen pådriven av en ung forskargeneration som ifrågasätter de odifferentierade attityder som nyligen genljudit även i *Historisk Tidskrift för Finland*.<sup>5</sup>

Det var kanske symptomatiskt att endast få deltagare var villiga att beskriva sina forskningsmetoder som uttryckligen biografiska. Majoriteten föredrog begrepp som prosopografisk/personhistorisk eller använde biografien bara som en delaspekt i ett större forskningsperspektiv. Detta faktum pekar inte enbart på den defensiva attityd som vetenskapliga biografer under de senaste årtiondena har varit tvungna att anta. Det illustrerar också den hybrida kvaliteten som biografien alltid haft, biografins status som en *bastard* (Christian Klein) inom vetenskapsvärlden.

*Michael Jonas*

## Historiska Samfundet i Åbo 2002

Historiska Samfundets i Åbo sjuttioandra verksamhetsår har följt tidigare riktlinjer. Föreningen har sammankommit till sex föredragsaftnar och ett större seminarium vilka gått av stapeln i Humanisticum på Biskopsgatan i Åbo. Antalet deltagare vid tillställningarna har rört sig mellan 6 och 25 personer. Föreningen har dessutom fungerat som medarrangör vid en författarträff i Gamla Rådhuset i Åbo.

Föreningens styrelse har haft följande sammansättning: ordförande fil. dr Christer Kuvaja, vice ordförande professor Åsa Ringbom, sekreterare fil. mag. Benedict Sandelin, ledamot fil. mag. Marika Kivinen. Fil. lic. Laura Hollsten har fungerat som kassör.

Antalet betalande medlemmar var vid årets slut 45 personer.

### *Samfundets verksamhet:*

4.2 Professor Åsa Ringbom inledde vårens program med att redogöra för forskningsmetoder inom antikforskningen. Föredraget *Mur-*

<sup>5</sup> Jfr Kauko Rumpunen, granskning av Cecilia af Forselles-Riska, *Brobyggaren. Carl Enckells liv och verksamhet till slutet av 1917*, HTF 4:2002, s. 586–590.

- bruksdatering, en ny metod inom klassisk arkeologi* åhördes av 6 personer.
- 25.2 T.f. professor i allmän historia, docent *Henrik Knif* höll ett föredrag om *Anders Chydenius erfarenheter i samband med riksdagen 1765–66*. Under rubriken *Anders Chydenius och det farliga Stockholm* behandlades även Chydenius förhållande till lyx och resursernas fördelning i samhället. Föredraget åhördes av 10 personer.
- 25.3 Fil. lic. *Torbjörn Norman* från Sverige gästade samfundet. *Förpliktelse till Fennoskandia: Ett tema i svensk nationalism 1890–1940*, löd titeln på föredraget som åhördes av 10 personer.
- 15.4 Samfundet arrangerade ett seminarium i kvinnohistoria, "*Kvinnor och arbete*". Docent *Kirsi Vainio-Korhonen* (Åbo universitet) inledde med föredraget *Kvinnliga företagare i Finland – en historia om mat, kläder och omsorg*. Fil. dr *Ann-Catrin Östman* (Åbo Akademi) fortsatte med föredraget *Kvinnor och åkerbruksarbetet – om det gemensamma arbetets betydelse*. Seminariets avslutande föredrag hölls av Fil. dr *Lisa Öberg* (Södertörns högskola), *Femtio formativa år – svenska barnmorskors professionalisering 1870–1920*. Den avrundande paneldiskussionen leddes av t.f. professor *Marianne Liljeström* (Åbo universitet). Nitton personer deltog.
- 23.9 Samfundets höstprogram inleddes med en färsk dramadokumentär om *Finska kriget 1808–1809* som *Oravais historiska förening* initierat. Ordförande, rektor *Göran Backman* berättade om föreningens verksamhet och om filmprojektet. Tjugofem personer infann sig på "åbopremiären".
- 21.10 Docenten i medicin *Elias Rubinstein* höll föredraget *Terrorn mot tysk-judiska läkare under andra världskriget*. Antalet åhörare uppgick till 18 personer.
- 5.11 Samfundet fungerade som medarrangör när Åbo kulturcentrum bjöd in diplomat *Max Jakobson* med anledning av hans nyutkomna verk om Finlands 1900-tals historia. Professor *Max Engman* intervjuade Jakobson vid den välbesökta mottagningen på Gamla Rådhuset.
- 11.12 Årets sista föredrag hölls av konstvetarna fil. mag. *Ulrika Grägg* och fil. lic. *Marja-Liisa Pohjanvirta*. Tjugotvå personer deltog i den arkitektoniska rundresa i tid och rum som presenterades genom två arkitekter som lämnat tydliga spår i Åbos stadsbild, *Bassi* och *Bryggman*.

*Benedict Sandelin*

## Svenska litteratursällskapet 2002

Svenska litteratursällskapets historiska och litteraturhistoriska arkiv har under perioden 1.1–31.12.2002 mottagit följande arkivmaterial som donationer eller depositioner:

### *Privatpersoner och släkter:*

Tillägg till författaren Robert *Alftans* (f. 1940) arkiv; korrespondens 1990–1998, projekthandlingar för TV-program, manuskript, radiohörspel, urklipp m.m.; tillägg till släkten *Aminoffs* arkiv: brev, kopia av Olga Aminoffs f. Heiroth minnesanteckningar, föredrag, urklipp, fotografier m.m.; tillägg till *Bergmanska släktarkivet*: handlingar med anknytning till Roger Bergman, främst korrespondens från 1940-talet; tillägg till fil.dr. författaren *Kristina Björklunds* (f. 1941) arkiv: manuskript till skönlitterära verk och avhandlingar, material rörande Nordicas författarintervjuprojekt, tryckalster, utskrifter och ljudband; tillägg till *Borgåsamlingen*: originalbrev av J. L. Runeberg till Emil Maconi 1861; familjen *Castréns* arkiv: Gunnar och Ola Castréns familjekorrespondens 1900–1940; tillägg till prof. i inhemsk och svensk litteratur *Gunnar Castréns* (1878–1959) arkiv: dagböcker 1900–1959, biografiska anteckningar, korrespondens m.m.; tillägg till nationalekonomen, fil.lic. *Ola Castréns* (1882–1913) arkiv: brev och handlingar i samband med arkivbildarens död; tillägg till författarna *Ina* f. Behrsen (1905–1985) och *Tito Collianders* (1904–1989) arkiv: brev till Kati Bondestam (f. 1939) från olika personer; släkten *Dyhrs* arkiv: handlingar rörande syskonen Kerstin, Helga, Anne-Marie, Martha och Ola Dyhr 1890–1950 samt dikter, dagböcker och reseskildringar; intervju med författaren *Erik Granvik* (f. 1917) samt fotografier; släkten *Estlanders* arkiv: artikel och anteckningar om tavla föreställande Bernhard och Jakob Estlander, arvskitte efter Jacob Estlander (1713–1785), manuskript till släktkrönika av Hedvig Estlander, tryckalster, föredrag m.m.; tillägg till prof. i ornitologi och biologi *Lars von Haartmans* (1919–1998) arkiv: brevkopior, särtryck, artiklar, fotografier, handgjorda spelkort; ornitologen, doc. i zoologi *Olavi Hildéns* (1932–1994) arkiv: korrespondens 1940–1990-talen, manuskript, bokprojekt, sakkunnigutlåtanden och undervisningsmaterial, handlingar rörande ornitologiska föreningar och kongresser, personliga handlingar m.m.; målaren och dekoratören *Hans Hägglunds* (f. 1949) arkiv: korrespondens, lyckönskningar, fotografier m.m.; journalisten *Greta Jägerskiölds* f. Hellner (1894–1921) arkiv: manuskriptböcker, brev; tillägg till familjen *Lindströms* arkiv: brev till Amanda och Lovisa Lindström från 1850–1890-talet, intyg, släktutredning; *Helena och Kurt Maranders* släktarkiv: brev, handlingar rörande Rudolf Flodman (1867–1931), Alli Engroos g. Flodman (1899–1981), Janne Engroos (1872–1913) m.fl.; tillägg till släkten *Meinanders* arkiv: dikthäfte som tillhört kadetten Richard Meinander 1845, handskriften bokkatalog som tillhört Jakob Meinander (1769–1866); tillägg till

släkten *Nybergs* arkiv: handlingar rörande Maria Toppelius-Nyberg, Paul, Karin och Henrik Nyberg, Ingegerd Nybergs minnesböcker från 1940-talet; *Svea Nymans* f. Hoffman (f. 1925) arkiv: frontbrev 1939–1944; tillägg till prof. i zoologi *Pontus Palmgrens* (1907–1993) arkiv: fotografier, notiser och anteckningar, skolhäften; tillägg till författarna *Oscar* (1912–1997) och *Heidi* (1902–1990) *Parlands* arkiv: material som använts vid arbetet med boken "Spegelgossen" m.m.; tillägg till prof. i nordisk filologi, fil.dr *Hugo E.* (1895–1975) och författaren *Ella* (1897–1988) *Pippings* arkiv: fotografier och brev rörande Jost Pipping; familjen *Reuters* arkiv: brev och handlingar främst rörande Enzio (1867–1951) och Helena (Nenne) Reuter f. Moberg (1868–1957); tillägg till släkterna *Rosenberg-Lindgréns* arkiv: fotografier av medlemmar av släkten, handlingar rörande Anna Matilda Rosenberg f. Hagström (1856–1934), intervju; *K. A. Tavaststjernas* originalmanuskript "Apropos" 1887; tillägg till *Sarvlax gårds* arkiv: fotografier och dagboksanteckningar m.m. rörande ungdomens arbetsläger på Stor-Sarvlax gård 1942–1943; tillägg till släkten *Salmis* arkiv: handlingar rörande Aatos Ensio Salmi (f. 1916); ätten *von Schantz* arkiv: handlingar rörande medlemmar av ätten von Schantz bl.a. Bernt Ludvig (1775–1853), Catharina Sofia Brunnus (1791–1835), Axel Wilhelm (1814–1879) och Aurora Johanna f. Hellenius (1821–1896); tillägg till författaren och kulturkritikern *Göran Schildts* (f. 1917) arkiv: dagbokshäfte 1939; tillägg till författaren *Solveig von Schoultz* (1907–1996) arkiv: brev till Solveig von Schoultz från 1920–1940-talet, manuskript, föredrag, handlingar rörande pris, handskrivna receptbok m.m.; tillägg till *Släktföreningen von Essens* arkiv: brev och handlingar rörande medlemmar av släkten von Essen, tryckalster och genealogiskt material som använts vid arbetet med boken "Ätten von Essens historia" (2000) m.m.; *Släktföreningen Leander och Sofia Riskas efterkommandes* arkiv: handlingar rörande släktföreningens verksamhet från 1980–1990-talet, handlingar rörande Hanna Lybeck m.fl.; tillägg till *Släktföreningen Zilliacus* arkiv: brev från Henrik Benedict Zilliacus 1808, kopia av fotografialbum gällande Svenska Klubbens i Björneborg verksamhet 1960–1987; författaren *Tatiana Sundgrens* (f. 1936) arkiv: manuskript, korrespondens, handlingar rörande radioprogram, föreningen *Bröd och rosor* 1976–1978 m.m.; tillägg till familjen *Thesleffs* arkiv; lavering av Gordon Craig från Florens; prof. i litteraturhistoria *Eugène Napoleon Tigerstedts* (1907–1979) arkiv: korrespondens, manuskript, excerpter, anteckningar, föreläsningar m.m.; tillägg till sjuksköterskan *Werna Ulves* (1900–1992) arkiv: klippbok med recept, dagboksverser m.m. 1950–1960; tillägg till släkten *Wredes* arkiv: kopior av vykort från Mathilda Wrede (1864–1928).

Utöver det ovannämnda har arkivet mottagit tillägg till samlingen *Vetenskapliga småarkiv*: brev från författaren *Arlex Blomqvist* (1898–1918) till Linnéa Fredrika Liljeström (1897–1992) åren 1917–1918, tillägg till *Carin Madséns* (1895–1973) arkiv: korrespondens mellan Peter Madsén och Harry Palmberg bl.a gällande kamratskapskretsen i Viborg 1960-talet.

*Föreningar, organisationer, övriga samfund:*

Handlingar om *Bellmansällskapet* (gr. 1996) och dess verksamhet 1996–2002; tillägg till *Boklagets* (gr. 1974) arkiv: förlagets handlingar från Tatiana Sundgrens tid som styrelsemedlem, 1970-talet; *Ekonomiska Samfundets i Finland arkiv* (gr. 1894): stadgar, matriklar, styrelse- och årsmötesprotokoll, samfundets tidskrift, ekonomiska handlingar, korrespondens 1894–2000; tillägg till *K. H. Renlunds stiftelses* (gr. 1915) arkiv: årsmötesprotokoll, styrelsemötesprotokoll 2001; tillägg till *Ab Kelonia Oys* arkiv: protokoll från bolagets bolagsstämmor, styrelsemöten och förvaltningsrådsmöten 1984–1989, 1999, handlingar rörande Kelonia; tillägg till *Konstitutionella Högerpartiets* (gr. 1973) arkiv: verksamhetsplaner och verksamhetsberättelser, valprogram, skrivelser, valprogram m.m. från 1970–1980-talet; tillägg till *Svenska litteratursällskapets personhistoriska kommissions* arkiv: handlingar och korrespondens med anknytning till utgivningen av *Släktbok Ny följd III*; tillägg till matrikeluppgifter rörande elever vid *Svenska normallyceum* i Helsingfors samt korrespondens i anlutning till insamlandet av materialet; tillägg till *Söderström & Co. Förlags Ab:s* arkiv: korrespondens 1945–1998, brevavskrifter (K.A. Tavaststjerna) m.m.

*Maria Miinalainen*

Medarbetare i detta nummer:

*Hans Andersin*, professor, Helsingfors; *Torsten Edgren*, professor, Helsingfors; *Christoffer H. Ericsson*, professor, Helsingfors; *Michael Jonas*, fil. mag., forskare, Helsingfors universitet; *Aleksander Kan*, professor, Uppsala universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, universitetslektor, Helsingfors universitet; *Maria Miinalainen*, arkivbiträde, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Svante Lundgren*, docent, Åbo Akademi; *Nils Kayser Nielsen*, fil.dr, lektor, Aarhus universitet; *Jouko Nurmiainen*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Benedict Sandelin*, fil.mag., assistent, Åbo akademi; *Charlotta Wolff*, fil.mag., forskare, Helsingfors universitet; *Henrika Zilliacus-Tikkanen*, pol.dr, överlärare, Svenska social- och kommunalhögskolan vid Helsingfors universitet.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av Jouko Nurmiainens uppsats (övers. Charlotta Wolff). Nils Kayser Nielsens uppsats (övers. Lars-Folke Landgrén) och Michael Jonas granskning (övers. Stefan Nygård) har översatts från danskan respektive engelskan.

## Innehåll

Jouko Nurmiainen: Frågan om "etnisk nationalism", nationell självbild och 1700-talets Sverige .....	257
Nils Kayser Nielsen: Nationalismens rumsdimension i Norden, eller om att minnas med kroppen .....	276
Svante Lundgren: En finlandssvensk "rättfärdig bland folken". Atos Wirtanens kamp för de judiska flyktingarna i Finland .....	300
<b>Översikter och meddelanden</b>	
Vem var redaktör för <i>Om Konsten at rätt behaga</i> . Av Henrika Zilliacus-Tikkanen .....	321
<b>Granskningar</b>	
Helena Ranta (ed.): Huts and Houses. Stone Age and Early Metal Age Buildings in Finland. Av Torsten Edgren .....	332
Marianne Nyström: Fredrik Henrik af Chapman. Varvschef och familjefar. Av Christoffer H. Ericsson .....	339
Jyrki Paaskoski: Viipuriin ja maailmalle. Av Hans Andersin .....	343
Kent H. Hermansson: I persuadörernas verkstad. Marknadsföring i Sverige 1920–1965. En studie av ord och handling hos marknadens aktörer. Av Lars-Folke Landgrén .....	350
Robert Bohn: Reichskommissariat Norwegen. "Nationalsozialistische Neu-ordnung" und Kriegswirtschaft. Av Michael Jonas .....	356
Trond Berg Eriksen & Øystein Sørensen (red.): Norsk idéhistorie. Av Aleksander Kan .....	360
Esteban Buch: La Neuvième de Beethoven. Une histoire politique. Av Charlotta Wolff .....	366
Från fältet .....	369

## Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet

Prenumerationspris 2003: 30 €, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 10 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.